

श्रीमदानंद तीर्थ भगवत्पादाचार्य मनु व्याख्यान प्रथमः

1000

10/2

अनुव्याख्यान

ManuśyaKhaynam

10/2

22

॥३॥

तः

श्रीगुरुभ्योनमः॥ श्रीहयग्रीवाय नमः॥ श्रीमज्जयार्यकल्मडुमाय नमः॥ ३०॥ नारायणं निरविलम्बं गुरो कदेहं निदेष्टि मां
 तममप्यखिलैः सुवाक्यैः॥ अस्योद्भातिदमशेषविशेषतोपिवंद्योसदा प्रियतमं मम सन्नमामि॥ १॥ तमेव शास्त्रप्रभवंप्रणाम्य
 जगद्गुरुणां गुरुमंजसैव॥ विशेषतो मे परमारव्यविद्याचारव्यांकरोम्यन्वपि चाहमेव॥ २॥ प्रादुर्भूतो हरिर्व्यसिर्विरिच भवपू
 र्वकैः॥ अर्थितः परविद्यारव्यंचक्रे शास्त्रमनुत्तमं॥ ३॥ गुरुगुरुणां प्रभवः शास्त्राणां वादरायणः॥ यतस्तदुदितं मानमजादि
 न्यस्तदर्थं॥ ४॥ युक्तिमूलतया चैव प्राभाणयंत्रिविधं महत्॥ हृदयते ब्रह्मरक्षाणां मे कथान्यत्र सर्वतः॥ ५॥ वक्तुं श्रामसन्ता
 नां यदाप्तिरनुकूलता॥ ओषवाक्यतया तेन श्रुतिमूलतया तथा॥ ६॥ अतो नैतादृशं किंचित्प्रमाणतममिष्यते॥ स्वयं छत्तापित
 र्ग्यारव्याक्रियते स्पष्टतार्थतः॥ ७॥ तत्र ताराथमूलं सर्वशास्त्रस्य चैष्यते॥ सर्वत्रानुगतत्वेन पृथगोक्तियते खिले॥ ८॥ ॐ तत्स
 वाचीत्योक्तो वस्यसौ तदुत्तमतः॥ स एव ब्रह्मेश्वर्यो नारायणपदेदितः॥ ९॥ स एव भगवन्नाथो व्याहृतीनां च भूततः॥ भावना
 चैव सुखाच्च सोऽयं पुरुष इत्यपि॥ १०॥ स एव सर्वदेवो जिज्ञास्योऽयं विधीयते॥ ज्ञानी प्रियतमो तो मे तं विद्वानेव चामृतः॥ ११॥ वृणु
 ते यतेन लभ्य इत्याद्युक्तिबलेन हि॥ जिज्ञासोऽयं ज्ञानजातस्य सादादिबुध्यते॥ १२॥ इदं कर्म च कालश्च स्वभावो जीवावच॥ यदनुग्र

ने

हृतः संति न संति यदुपेक्षया॥ १३॥ न त्वेतैः क्रियते किंचित्दित्योर्देन हरिर्विना॥ ज्ञानरखभावतोपि स्यान्मुक्तिः कस्यापि हि क्वचित्॥ १४॥
 अज्ञानो ज्ञानदेविष्णुर्ज्ञानिनां मोक्षदश्च सः॥ अनंददश्च मुक्तानां स एवैको जनार्दनः॥ १५॥ इत्थं केवधमिथ्यात्वं नेवमुक्तिरपेक्षते
 ॥ मिथ्यात्वमपि बंधस्य न प्रत्यक्षविधितः॥ १६॥ मिथ्यात्वं यदिदुःखोदेस्तद्वाक्यस्यायतो भवेत्॥ मिथ्यायाः साधकत्वं न सिद्धं प्रति
 वादिनः॥ १७॥ तच्च मिथ्याप्रमाणेन सतावासाध्यते त्वया॥ सताचेदेतसि धिरस्यान्नसिद्धं चान्यसाधनं॥ १८॥ साधकत्वं सतसौ न
 साक्षिणासिद्धिमिच्छता॥ स्वीह्यतं ह्यविशेषस्य साध्यासाधकतापुनः॥ १९॥ तच्चाविशेषमानेन साध्यमित्यनवस्थितिः॥ अनंगीकु
 र्वतां विश्वसत्यतां तत्र वादिता॥ २०॥ तस्माद्यवहतिः सवासित्येव व्यवस्थिता॥ व्यवहारिकमेतस्मात्सत्यमित्येव चागतिः॥ २१॥
 व्यवहारसतश्चापि साधकत्वं न पूर्ववत्॥ सत्रैविध्यचमानेन सिध्यते नेति पृच्छते॥ २२॥ तस्याप्युक्तप्रकारेणैव सिद्धिः कथंचन॥ २३॥
 वैलक्षण्यं सतसतोरप्येतेन निषिध्यते॥ २४॥ वैलक्षण्यं सतश्चापि स्वयं सद्देवादिनः॥ असतश्चापि विश्वस्यते नानिष्टं कथं भवेत्॥
 २५॥ यद्युच्चतेपि सर्वस्मादिति सद्देवसंस्थितिः॥ सन्मात्रत्वं ब्रह्मणोऽपि तस्मात्तदपि नो भवेत्॥ २६॥ ज्ञानबाध्यत्वमपि तु न सिद्धं
 ति वादिनः॥ विज्ञातस्यान्यथासम्यग्निज्ञानेद्येव तन्मतं॥ २७॥ असद्विलक्षणं सतस्यै ज्ञातव्यमसदेवादि॥ तस्मादसत्यतीतिश्च कथं
 तेन निवार्यते॥ २८॥ अन्यथात्वमसतस्मात् भोतावेव प्रतीयते॥ सत्वस्यासतएव हि स्वीकार्ये प्रतीतता॥ २९॥ तस्यानिवर्चनीयत्वस्या

॥३॥

॥२॥

६

प

देवस्य न वरिष्ठतिः ॥ निर्विशेषे स्वयं भवति किमज्ञानावृतं भवेत् ॥ २९ ॥ मिथ्याविशेषोऽप्यज्ञानरहिते मेव उपेक्षते ॥ न चावरणज्ञौ मेनमसत्येतेन
 चेष्यते ॥ ३० ॥ अत्र काशस्वरूपत्वाज्जिज्ञानेन न मन्यते ॥ अज्ञानाभावतः शास्त्रं सर्वव्यथं भविष्यति ॥ ३१ ॥ अज्ञानस्य च मिथ्यात्वमज्ञानादितिक
 त्मेन ॥ अनवरिष्ठतिस्तथा च स्यादचो न्याश्रयताथवा ॥ ३२ ॥ स्वभावाज्ञानवादस्य निदोषित्वा न तद्वेत् ॥ अविद्यादुर्घटत्वे तस्यादात्मापि हिता
 दृश ॥ ३३ ॥ अतो अधिकारिविषयफलयोगादिवर्जितं ॥ अनेन दोषदृष्टं चेह्यमायामृतं शुभं ॥ ३४ ॥ सत्यत्वेन न दुःखादेः प्रत्यक्षेण विरोधतः
 न ब्रह्मतां वदेद्देहो जीवस्य हि कथंचन ॥ ३५ ॥ यजमानप्रस्तरत्वं यथानार्थं श्रुतं भवेत् ॥ ब्रह्मत्वमपि जीवस्य प्रत्यक्षस्याविशेषतः ॥ ३६ ॥
 सार्वज्ञादिगुणं जीवाद्भिन्नं स्तापयति श्रुतिः ॥ ईशानतामुपजीव्यैव तत्तैह्येक्यवादिनी ॥ ३७ ॥ उपजीव्यविरोधेन नास्यास्तन्मानता भवेत् ॥ स्वा
 ये च विनिष्टत्वे स्त्वनमत्यैक्ययोरपि ॥ ३८ ॥ साहचर्यैक्यवोसम्यक्सावकाशाय चैतनः ॥ अवकाशोऽसिताभेदः श्रुतिनातिबलकथं ॥
 ॥ ३९ ॥ अज्ञानासंभवादेव मिथ्याभेदो निराहृतः ॥ अतो यथार्थबंधस्य विना विष्णुप्रसादतः ॥ ४० ॥ अनिरुतेस्तदर्थं हि जिज्ञासात्र वि
 धीयते ॥ यथा दृष्ट्वा प्रसन्नसंनुराजा बंधाविनोदयत् ॥ ४१ ॥ एवं दृष्ट्वा स भगवान्कुर्याद्विधिविभेदनं ॥ कार्यताचनकाचित्स्यादिष्टसाधन
 तां विना ॥ ४२ ॥ कार्ये न हि क्रियाव्यप्यं निविध्यस्य समत्वतः ॥ न भविष्यत्क्रियाकार्ये त्रक्ष्यतीति तद्विहितं ॥ ४३ ॥ कार्यस्यान्नेव च कर्तु
 मशक्यं कार्यमिष्यते ॥ साध्यो देवनिषिध्यस्य तदिष्टसाधनं तथा ॥ ४४ ॥ कार्यसाधनमिष्टस्य भगवानिष्टदेवता ॥ मुख्येष्टवासुमनसा प्रेय

॥ ३ ॥

मान

॥ ३ ॥

धनिस्परेवहि ॥ ६० ॥ प्रमाणवगतत्वं चेतास्यार्थाणां तथैवहि ॥ तस्मात्प्रदार्थे वाक्यार्थेति तस्य मुभयत्र च ॥ ६१ ॥ पृथगेवांच वाक्यत्वं प
थगन्वयतो भवेत् ॥ अवांतरत्वाद्वाक्यानां वाक्यभेदो न दुषणं ॥ ६२ ॥ अंगीकृतत्वादपि तेः पदानां तु पृथक् पृथक् ॥ क्रियापदेनान्वय
स्य वाक्यभेदादिदुषणं ॥ ६३ ॥ प्रत्यक्षादिविरोधे तो गौणार्थस्यापि संभवात् ॥ अतात्पर्यपि दार्थेन कल्प्येमा विरोधतः ॥ ६४ ॥ अतो
ज्ञानफलान्येव कर्मणि ज्ञाने मेवहि ॥ मुख्यप्रसादं विष्टोणजिज्ञासायाश्च तद्वेत् ॥ ६५ ॥ कर्तव्या तेन जिज्ञासा श्रुतिप्रामाण्य
योगतः ॥ प्रत्यक्षश्च प्रामाण्यं स्वतएवागमस्यहि ॥ ६६ ॥ अनवस्थान्यथा हि स्यात्प्रामाण्यं तथान्यतः ॥ मिथ्याज्ञाप्रलंभादे
स्तेन वेदविरोधेयत् ॥ ६७ ॥ नमपि वेदानामंगीकार्यो हि नित्यता ॥ नहि धर्मादिमिथ्यस्यात्रित्यं वाक्यं विना क्वचित् ॥ ६८ ॥ अविप्र
लंभस्तद्ज्ञानं तत्त्वतत्वादयोपि च ॥ कल्मागौरवदोषेण पुं वाक्यं ज्ञापकं न तत् ॥ ६९ ॥ प्रत्यक्षं कस्यचित् धर्मे विस्तृतादिति चेदिते
न बुद्धेर्धर्मद्वयस्याप्युत्तरत्वादित्यनुमाहति ॥ ७० ॥ अर्धमवादिनो वाक्यप्रयोजनमेवहि ॥ धर्मविवापि नो तेन प्रत्यक्षावगता
भवेत् ॥ ७१ ॥ अतः संशयसंपत्तौ वाक्यप्रत्यक्षवत्त्वमा ॥ शक्तिश्चैव चित्ते स्यात्तैश्चानामनुभूयते ॥ ७२ ॥ अतो चित्ताभिधायि
त्वं गौरवं कल्पनेन्यथा ॥ न चाशक्त्याभिधायित्वं प्रवृत्तिश्च द्विधान्यथा ॥ ७३ ॥ एतत्सर्वतर्कैश्च शस्त्रैश्च ब्रह्मतर्कै हि विस्तरात् ॥ उक्तं विधा

पृथक्कातु संक्षेपेण सूचितं ॥ ७४ ॥ प्रमाणन्यायसंक्षिप्ता क्रियते तर्कशरच्चतः ॥ मानन्याये स्तुतस्मिन्नेभिर्मांसो मेव यत्रो धनं ॥ ७५
अस्तु तर्कैश्च भगवान्स एव ह्येतावान्प्रभुः ॥ यंचाशक्तोऽपि विस्तरात् नारायणतनो ह्येतात् ॥ ७६ ॥ उत्थत्यपंच साहसं ह्यतवान्वादरायणः
अतस्तदर्थं संक्षेपात्तत्त्वस्य सूचयत् ॥ ७७ ॥ यतो नुभवतः सर्वं सिध्यमेतदतोपि च ॥ देवैश्च दुर्गमाथेषु व्यापृतो नाति विस्मृतिः ॥ ७८
चकारैतावन्नेया युक्तयः प्रतिपक्षगाः ॥ प्रत्यक्षेक्षाक्षमः पक्षं कमेवात्राभि विक्ष्यते ॥ ७९ ॥ तस्मादक्षमपक्षत्वाच्चोक्षशास्त्रेभ्युपेक्षितः
स्वयं भगवता विष्टोर्ब्रह्मेत्येतत्पुरोदितं ॥ ८० ॥ स विष्टोराह हीत्यंते देवशास्त्रस्येत नहि ॥ आद्यंते देवशास्त्रस्य रचयं भगवता ह्यतः ॥ ८१
मध्ये तदा जयापेलं शेषाभ्यां ह्येतमं जसा ॥ अतस्तत्रैव विष्टुत्तसिद्धे ब्रह्मेत्यसूचयत् ॥ ८२ ॥ दोषारविदुः शब्दानां पययित्वयतस्ततः ॥
गुणानां नाशित्तेयास्तद्वा नारायणस्मृतः ॥ ८३ ॥ ब्रह्मशब्दोऽपि हि गुणपूर्तिमेव वेदत्ययः ॥ अतो नारायणस्यैव जिज्ञासात्र विधीयते
॥ ८४ ॥ सिद्धत्वाद्ब्रह्मशब्दस्य विष्टोः स्पष्टतया श्रुतौ ॥ अंभस्य पाररत्युक्तो नारायणपदोदितः ॥ ८५ ॥ आद्यो नारायण इति याह स एवाप्य
तरीरितः ॥ कामतो विधिरुद्रादिपददात्रा स्वयं श्रिया ॥ ८६ ॥ यो नित्येनात्मनो विष्टोऽस्ति धृतीत्युदितस्य च ॥ यस्मिन् देवा अपील्यु
क्ता समुद्रं रजानमेव च ॥ ८७ ॥ नामचाक्षरमित्येव रचयितुं तु यत् ॥ यतः प्रसूते त्युक्ता च तदेव ब्रह्म चाब्रवीत् ॥ ८८ ॥ इति जि
ज्ञाधिकरणं ॥ ८९ ॥ श्री ॥ अतः समुद्रं विश्वप्रसूतेऽकारणं तु यत् ॥ सूक्तोऽपि निष्ठाद्युक्तं जन्मायस्येतिलक्ष्यते ॥ ९० ॥ सृष्टिः

॥४॥

तिश्चसंहारो नियतिर्ज्ञानमावृत्तिः ॥ बंधमोक्षवपि ह्यास्तुतिषूकाहरेऽसदा ॥ १० ॥ यत्रास्मानि विंशत्यध्याये देवानामिति ह्यपि ॥ श्रुतेर्नास्मानि
 सर्वोपि विष्टोरेव यतस्ततः ॥ ११ ॥ अतो न मुख्यतो नाम तदर्थस्य हि कस्यचित् ॥ गुणाः श्रुताः तिष्ठस्मान्न दोषोऽर्थः श्रुतेर्भवेत् ॥ १२ ॥
 प्रीत्या मोक्षपरत्वाच्च नात्यर्थं नैव दुष्टो ॥ सर्वेषामपि वाक्यानां महानात्यर्थमत्राह ॥ १३ ॥ तद्विरोधेन मानत्वं फलं मुक्तिर्हि नास्ति ॥
 न पुराणादि मानत्वं विरुद्धा ये श्रुतेर्भवेत् ॥ १४ ॥ दूरीनां तन्मूलत्वाद्गोहाथं चाज्ञयाहरेऽ ॥ न सर्वनामतान्येषां श्रुतावुता हि कुत्रचित् ॥
 ॥ १५ ॥ अतोऽप्यवचनाच्चैव नियमेन हरेऽश्रुतो ॥ अतानपरतं चैव प्रलये भाव एव च ॥ १६ ॥ अशक्तिश्चोदितान्येषां सर्वेषामपि च श्रुतो ॥ ज
 न्माद्यस्येति तेनैतद्विष्टोरेव स्थूलक्षणां ॥ १७ ॥ अस्योद्भावादिहेतुत्वं साक्षादेव स्थूलक्षणां ॥ दृष्ट्या ध्यानकालेनैव स्थयं भागवते ब्रवीत् ॥
 ॥ १८ ॥ अतो जीवैक्यमपि स निराचरे जगद्गुरुः ॥ न हि जन्मादिहेतुत्वं जीवस्य जगतो भवेत् ॥ १९ ॥ हिताक्रियादिदोषं च वक्ष्यसे व
 स्त्वयं प्रभुः ॥ निगुणत्वं च तेनैव निषिद्धं प्रभुणा स्थयं ॥ २० ॥ भेदेनैव तु मुख्यार्थसंभवे लक्षणा कुतः ॥ कथं नित्यगुणस्यास्य स्यादे
 स्त्वंगुणाहीनतः ॥ २१ ॥ सदेव गुणवत्त्वस्य भिन्नस्यां निगुणं सदा ॥ न च मिथ्या गुणत्वं स्यादनिवर्त्ति स्पष्टं ॥ २२ ॥ निगुणात्वं त
 दावस्यादासुरत्वं न चान्यथा ॥ लक्ष्यलक्षणा योर्भेदो भेदो वा यदिवोभयं ॥ २३ ॥ इति पृष्टे तद्वक्ष्यस्य गुतिरेव न विद्यते ॥ ऐक्याभेदेन गु
 णेण ज्ञेयं तत्त्वप्रकाशतः ॥ २४ ॥ भेदमिथ्यात्वतो भेदस्य त्वं स्याद्बलादपि ॥ भेदाभेदो यदि न दा स्यादेव ह्यनवस्थितिः ॥ २५ ॥ स्वानेवाह

॥४॥

स्तदिति च श्रुतिः ॥ २५ ॥ प्राण बुद्धि मनः स्वात्मा देहापत्यथ नादयः ॥ यत्संपर्कात्प्रिया आसंस्ततः कोच परः प्रियः ॥ २६ ॥ इत्यादिवा
 ज्यैराकांक्षासंनिधिर्योग्यतायतः ॥ तस्मिन्नेव समस्तस्य तीक्ष्णव्युत्पत्तिरिष्यते ॥ २७ ॥ अत्युपांस्तव भ्राते त्यादावावापतोपि च ॥ उ
 द्भावाद्भूतमानत्वादकांक्षादिवलादपि ॥ २८ ॥ बलो व्युत्पत्तिमप्येति नानयेत्यादिवाक्यतः ॥ आनीयमानदृष्ट्येव व्युत्पत्तेः संभवे
 सति ॥ २९ ॥ एष्यदानयनायायं कुत एव प्रतीक्षते ॥ व्युत्पन्नो वर्तमाने नुक्रियाशब्दे भविष्यति ॥ ३० ॥ पुनर्दृष्ट्येव शब्दश्च श्रुत्या
 द्युत्पत्तिमेष्यति ॥ वर्तमानमतीतं च भविष्यदिति च क्रमात् ॥ ३१ ॥ आकांक्षादियुक्ततस्माद्विधेयुत्पादनं कुतः ॥ दृष्ट्या तात
 पदार्थस्य स्यादाकांक्षा भविष्यति ॥ ३२ ॥ व्युत्पत्तिः प्रथमानस्माद्भूतमाने गते ततः ॥ इष्टमाकांक्षेत सर्वे न प्रवृत्तिमेष्यते ॥ ३३ ॥
 अपरोक्षं परोक्षं वा ज्ञानमिष्टस्य साधनं ॥ क्वपि चेष्टातदा रसिदा रतिर्हि रसवित्तये ॥ ३४ ॥ वाक्यार्थज्ञानमात्रेण क्वचिद्विष्टं भवे
 दिति ॥ न च रक्तवस्त्रवन्धादावतास्यं श्रुतेर्भवेत् ॥ ३५ ॥ यत्किंचित्करणस्यापि यत्तैवान्यथा भवेत् ॥ तस्मादुपासनाथं च स्वाधे
 तास्य विद्महेत् ॥ ३६ ॥ इति शब्दान्नयेनावित्यप्युन्नीते स्मृतिर्भवेत् ॥ इति शब्दव्यपत्तानि ह्यपि संतिवचास्पृहं ॥ ३७ ॥ आत्मा
 नमेवेत्यादि नियोगेनावपितत्समं ॥ एकवाक्यत्वयोगे तु वेदस्यापि त्रिशतं ॥ ३८ ॥ वाक्यभेदान युक्तं स्याद्योगश्च स्यान्म
 हापले ॥ इति ब्रूयादिति वचो गतमग्नौ समीपं ॥ ३९ ॥ कल्मनागौरवं चेत्स्यात्पुनश्च वृत्तात्ययं कल्मने ॥ कल्मनागौरवादेव पदा

॥५॥

॥४॥ समन्वायाधिकरणं ॥४॥ रक्षणाय त्वतो विष्णुः वाच्य एव न्यथान्वयान्वयः ॥ लक्ष्यत्वं चापि दृष्टं हि किं तदित्यनवस्थितिः
 प्राधुर्यादिविशेषाश्च तद्वद्वेदविदाः सदा ॥ वाक्यार्थोपि हि वाक्यार्थशब्देनैवोदितो भवेत् ॥ २३ ॥ नान्वयतेन किंचित्स्याद्यत इ
 त्यादिकैर्वदन् ॥ अवान्वयत्वं कथं श्रूयान्मूको हामिति वत्सुधी ॥ २४ ॥ येन लक्ष्यमिति प्रोक्तं लक्ष्यशब्देनैवोदितं ॥ एकमुपपि हि न
 त्वस्य गोणार्थस्वीकृतौ सतां ॥ २५ ॥ महती जायते लज्जा यत्र तत्राखिलारवाः ॥ अमुखायार्थ इति वदन् यस्तन्मागनुवर्तिनां ॥
 ॥२६॥ कथं न जायते लज्जा वक्तुराब्रह्ममात्मनः ॥ आत्मब्रह्मादयः शब्दाः साक्षात्प्राणिभिर्ध्यायेन ॥ २७ ॥ किं लभ्यित्वा वि
 त्तमानं लक्ष्यं शुद्धं वदन् ॥ आत्मशब्दोदितस्यैव ज्ञानं मुक्तावसाधनं ॥ २८ ॥ आह श्रुतपरित्यागः स्याच्चास्या श्रुतकल्पा
 नं ॥ स्यात्तैस्सर्वत्र च यत्रैकमपि लोको जिगृह्यते ॥ २९ ॥ नियमेनोभयं स्यादियस्य स्वपरयोर्मते ॥ अलं हतः सदैव यं दुर्धरे
 रेव भूषणे ॥ ३० ॥ अर्थतमो नित्यदुःखं तस्य स्याद्दुःखं न ह्ययं ॥ अनन्दानामते लोका अर्थेन तमसा वृताः ॥ ३१ ॥ तांस्तैस्तेषां
 भिगच्छति ये विद्वान् सो लुप्तो जनाः ॥ असुयानामते लोका अर्थेन तमसा वृताः ॥ ३२ ॥ तांस्तैस्तेषां भिगच्छति ये कंचात्महन्ता
 जनाः ॥ इत्यादि श्रुतयोमानं ज्ञातुं तत्रासमं ततः ॥ ३३ ॥ हेयत्वावचनाच्चैव नात्मा गोणः श्रुतो श्रुतः ॥ तमेवैकं जानथान्या
 वाचो मुंचथ चेति हा ॥ ३४ ॥ उक्त आत्मा कथं गोणो हेयपक्षेऽप्यसौ श्रुतः ॥ परिवारतया प्राद्या अपि हेयाप्रधानतः ॥ ३५ ॥

॥५॥

द्विषे

एतस्य पूर्णमादाय पूर्णमिवावशिष्यते ॥ इति स्वस्यैव पूर्णस्य पूर्णोप्यय उदाहृतः ॥ ३६ ॥ कथं मायाव्यवच्छिन्नः पूर्णो मुरत्यतया भवेत्
 ॥ पदं च निगुण इति कथं गोणं वदितुं ॥ ३७ ॥ गुणाभावोपलक्ष्यं चेत्पदं तदपि वाचकं ॥ अतो न वस्तुति मुरव सर्वदोषसमास्य
 दं ॥ ३८ ॥ कथमेतन्मतं सद्भिर्गोणं विचक्षणैः ॥ न च संख्य निराहं तौ सत्ता एते तान्यचीकृपत् ॥ ३९ ॥ भावान्नदृशब्दत्वं प्रधानं गो
 करोत्यसौ ॥ समन्वये प्रतिज्ञाते शब्दगोचरत्वे हि ॥ ४० ॥ प्रथमप्रतिपाद्यस्या तदभावे कुतो न्वयः ॥ कथंचलक्षणं वादी ब्रूया
 द्दुस्समन्वयं ॥ ४१ ॥ यो सौ शब्दस्य मुरवार्थ इति तत्रैव स्यात्समन्वयः ॥ जन्मादिकारणो साक्षादाह देवः समन्वयः ॥ ४२ ॥ उक्तं तदे
 व जिज्ञास्यं चावकाशो न निगुणो ॥ कथंचासंभवस्तस्य मुरवार्थस्य निराहृतौ ॥ ४३ ॥ मोनेन केन विज्ञेयमवाच्यं यनिगुणं ॥
 अमेयं चेन्न शास्त्रस्य तत्र वृत्तिः कथंचन ॥ ४४ ॥ तस्माच्छास्त्रेण जिज्ञास्यमस्मदीयं गुणोत्तमं ॥ वासुदेवारव्यमदं हं परं ब्रह्माखि
 लोत्तमं ॥ ४५ ॥ विज्ञेयवान्वयलक्ष्यत्वं पूर्वाशेषे शेषतः ॥ निगतिं मनसो वाचो यदि तत्स्यादगोचरं ॥ ४६ ॥ अस्तु तन्मावदे
 दीनचास्मच्छास्त्रं तु तत् ॥ अवान्वयवान्वयमित्युक्ता किमित्युक्तं तव नृप ॥ ४७ ॥ अस्मच्छास्त्रस्य चोपाययतते र्योक्तिदूषकः
 जन्मादिकारणयत्तत्साक्षात्प्रायणाभिधं ॥ ४८ ॥ वदति श्रुतयो ब्रह्म शास्त्रं चैतत्तदर्थतः ॥ प्रवृत्तमस्त्ववान्वयतेनेव ब्रूयाः कथं
 चन ॥ ४९ ॥ सर्वशब्दे रवान्वयते दुष्कृतं द्विष्यं पुनः ॥ शास्त्रं वदन् मुन्मतं कथं लोको न वारयेत् ॥ ५० ॥ मावदो माविजानी हित्यजाय

॥५३॥

॥६॥

छास्त्रचोरतां॥ वयंत्वां श्रुतियुक्तिभ्यां बध्वास्मच्छास्त्रमंजसा॥ ५२॥ विचारया म३ श्रुतिभिः युक्तिभिश्चैव सादरं॥ अद्भुतत्वादवाच्यं
तदतव्यज्ञेयमेव च अनंतगुणपूर्णत्वादित्युद्देश्ये गिनां श्रुतिः॥ अवाच्यमितिलोकोपिवत्तयाश्चर्यतमं भुवि॥ ५३॥ ॥ ॥ इतीक्षत्यधि
करां॥ ॥ ॥ एवं शारस्त्रागम्यत्वे विभागेन समन्वयं॥ ॥ ॥ आनंदमय इत्यादिना ध्यायेन वदत्युजः॥ ५४॥ तत्रान्यत्र प्रसिद्धानां विष्णो
वेव समन्वयं॥ शब्दानां प्रथमे पादे गुणो सामान्यवाचिनः॥ ५५॥ गुणवाचिनां च प्रथममहं देवः समन्वयं॥ समुद्रगुणयिनं सर्वेश
श्रुतिप्रभवं श्रुतिः॥ ५६॥ तदेव ब्रह्म परममिति सावधं निजगी॥ यतो तो ब्रह्म शब्दस्य तत्रैव नियतत्वतः॥ ५७॥ येन ब्रह्मसादि
रूपोदभ्यासात्तैतरीयकं॥ अन्यासु चैतद्रूपास्तु शारवास्वपि सहस्रत्रयः॥ ५८॥ आनंदमय इत्याद्यैः शब्दैर्वान्यो हरिः स्वयं॥ उपलक्ष
णात्वं शब्दानां मानंदमय पूर्वितो॥ ५९॥ सूत्रस्याल्पाक्षरत्वेन सर्वशारवा विनिरूप्ये॥ पुनश्च प्रापका धेतोस्तत्राधिकरणान्तरं॥ ६०॥
सर्ववेदा आमनंतियस्य दत्तित्विहि श्रुतिः॥ आनंदमयरूपेण ब्रह्मणः पुच्छतो जितः॥ ६१॥ समस्ता ब्रह्मताम्राभे रानंदमय नाम हि
ब्रह्म शब्दस्य चाभ्यासात्सु चरूपादिषु स्फुटं॥ ६२॥ ब्रह्मतावयवेषु स्यात्तथावयविनिश्चयतः॥ यथैह लक्षणैकं शब्दं लक्षणस्य ब्रह्म
ता विष्णुः॥ ६३॥ दर्शितानि चैव पार्थाय निःसीमाः शक्तयोरप्यहि॥ रतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं ह्यहं हि गच्छं॥ ६४॥ विष्णो वाच्यमुक्त
मच्यत्र ह्यध्वैरतं च तत्प्रति विरूपाक्षारव्यमपरं ब्रह्मोक्तं ह्येतत्स्थितं॥ ६५॥ समानाधिकृतत्वं चेदुत्तरं नीललोहितं॥ छल्लोपि गव

व॥ ६॥

कृता चेत्स्याद्वाद्युवाहकमित्यपि॥ पर्यायो भेदवाचा स्यादनुवस्ते॥ अथ च॥ ६॥ सत्यज्ञानादिके ये वं नव्या दस्या प्रयोजनं॥ व्यावृत्तस्यावि
शेषत्वे तद्वत्त्वं चरवां डितं॥ ७॥ निर्विशेषत्वे तेन मुको ह मिति वद्भवेत्॥ अभिनेपि विशेषोयं बलादापत्तिरित्यतः॥ ८॥ विशेषतद्वतोश्चैव
स्थितिर्वाहकता सवेत्॥ भेदहीने त्वप्याय शब्दान्तरं नियामकः॥ ९॥ विशेषो नाम कथितः॥ सौख्यं वस्तुष्वत्रैव तः॥ विशेषास्तेषु न ताश्च
परस्परविशेषिताः॥ १०॥ स्थितिर्वाहकता युक्ताः संति वस्तुष्वत्रैव तः॥ अतो नंतगुणं ब्रह्म निभेदमपि शक्यते॥ ११॥ एवं धर्मा निति श्रु
त्या तदभेदोऽप्युदीर्यते॥ १२॥ इति जन्माधिकरणं॥ शैवाद्यां गमसंप्राप्तदृष्टेन फलननु॥ तद्वाक्योपमया च प्रमाणत्वं नुमीयते॥ १३॥
इति वाक्यत्वत इति चेत्तद्व्यभिचारिणा॥ अत्राप्रमाणानुमानस्यान्यथ कृतानुमेश्वरे॥ १४॥ पुरस्त्वहेतुबलादेव पूर्वोक्तेनैव वक्तव्यं तर्जना॥
शारस्त्रयोनित्वमेतेन कारणस्य बलाद्भवेत्॥ १५॥ नो वेदविन्नतकेण प्रतियोगित्वादिवाक्यतः॥ तर्कोऽपि पार्थिवं शक्तो ने शितारं कथं
चन॥ १६॥ वनस्य त्वदिरूपेण पक्षभूतस्य चेति शक्तुः॥ किंचिद्भूतं हि पुरस्त्वेन शक्त्यैव साधयितुं शक्यं॥ १७॥ वक्ष्ये तत्रास्ति त्वं वक्ष्येति
पुरस्त्वात्तच्चैव तत्॥ इत्याद्यनुमानस्यार्थेनानुमानं परोक्षं॥ १८॥ शक्तं विज्ञापने चास्ति प्रसंगो नुमयेदृशः॥ वस्तुत्वात्तुरागः शृंगी पु
ष्पवत्त्वं सुतेर्युता॥ १९॥ चित्रिणी चरसः पक्षारसत्वात्सौत्तरे भवेत्॥ उपक्रमादिलिङ्गोभ्यो नान्या स्यादनुमाततः॥ २०॥ ॥ ॥
शारस्त्रयोनित्वाधिकरणं॥ २१॥ ॥ तदा वाच्यनामान्तेऽस्य कृते विचारिते॥ पुरव्याथो भिगवान् विष्णुः सर्वशारस्त्रस्य नापरः॥ २२॥ ॥

॥७॥

॥७॥

भेदशब्दाविशेषं तु हरावच्यत्रभिन्नतां ॥ ब्रह्महरेर्जीवजडेरपि भेदं हि मुरव्यतः ॥ ८३ ॥ ब्रह्मतेजोप्येवमन एकः संपंचधा ॥ उक्तोऽत्रम
यइत्यादिभूगोश्चैतद्विद्यति ॥ ८४ ॥ प्राप्य त्वेनमयट्टोक्तेर्न तत्राप्यन्यदुच्यते ॥ प्रचुराभादिरेवातो ह्यभ्रमभ्रमयेत्यपि ॥ ८५ ॥
उच्यते ह्यविशेषानान्यकिंचिदिहोच्यते ॥ महानंदत्वे वास्य हेतुः कोन्यो दिति स्फुटं ॥ ८६ ॥ उक्तं श्रुत्य तरेयस्मात्सुखं लब्धं क
रोत्ययं ॥ करोति मास्तरवीभूमासुखं नाले सुखं भवेत् ॥ ८७ ॥ इत्युक्तं यत्प्रवृत्तिश्च न तत्र गानादिका सुखात् ॥ दुरवा दोषादिका च
च सर्वकर्तृत्वतोऽस्य च ॥ ८८ ॥ सर्वशक्तेर्नंदत्वं स्यादतः केवललीलाया ॥ प्रवर्तको न चैतद्व्यप्राण्यात् न्याच्च कः पुमान् ॥ ८९ ॥ ब्रह्म
वित्तरमात्रोक्तिरित्युपपत्त्यमसूचितं ॥ तदेव मंत्रवर्णेन सत्यं ज्ञानमनंतवत् ॥ ९० ॥ लक्षितं तत्र सत्यत्वं सृष्ट्या च प्राणयोरपि ॥ उक्तं
ज्ञानं तु मनसा विज्ञानेनाप्युदीरितं ॥ ९१ ॥ अनंतत्वं तथानंदमयवत्त्वाप्युदाहृतं ॥ सद्भाव्याप्येयस्मात्सत्यं तत्तेन कथ्यते ॥ ९२ ॥ इति
स्फुरिह प्रोक्ता जगत्सद्भाव्यापकं ॥ ब्रह्मेति स्थापनायैव सत्त्वजीवनमेव च ॥ ९३ ॥ विज्ञीर्णता च सत्त्वं स्यात्सन्नमित्याहरेव यत्
अतोऽद्य तात्तात्त्रत्वं सत्यशब्दादर्थे वा हि ॥ ९४ ॥ प्राणदेवा अनुप्राणंति मनुष्याः पशवश्च ये ॥ आयुः प्राणो हि भूतानामि ति यद्
ति जीवने ॥ ९५ ॥ उक्ते सदिति धात्वर्थे गतिश्चातो हि सत्यता ॥ प्राणत्वमवबोधार्थे मनुधातुः प्रकीर्तितः ॥ ९६ ॥ नाले सुखाभि
ति प्रोक्त्यैवानंदमयतोक्तिः ॥ अनंतत्वं सुनिर्णयं पूरणं नंदो हि नात्मके ॥ ९७ ॥ अतो हि मंत्रवर्णेन विरचितं तु समस्तं ॥ किं

यते परमं यायस्मादि तरोऽननकथ्यते ॥ ९८ ॥ पुरुषं वेत्तियो मुच्येन्नान्यः पंथाद्विद्यते ॥ इति श्रुते रच्येदीकथं मुक्तिं प्रयास्यति ॥ ९९
पुरुषः परमात्मा जो ब्रह्म नारायणः प्रभुः ॥ महानानंद उद्दिष्टः भूगोमश्रुतिर्यते ॥ १०० ॥ स्वयं नारायणो देवानां न्यस्ये तानि
कस्यचित् ॥ तस्मादोमित्कदाहृत्य यज्ञदानादिकुर्वते ॥ १०१ ॥ सूक्तेन पौरुषेणै नं यजं त्यधात्मको विदः ॥ इति पेंगि श्रुतिस्तननान्य
ज्ञानाद्विमुच्यते ॥ १०२ ॥ ब्रह्मशब्दादितेतस्मिन्नात्मशब्दं प्रयुज्य च ॥ तस्मादाकाशराष्ट्रं च प्रोवाचात्रचतुर्विधां ॥ १०३ ॥ भूतं भूताभिमा
नी च तद्देहो तनियामकः ॥ हरिश्चाकाशशब्देन मुरव्यतो हरिरेव च ॥ १०४ ॥ आसंभतात्काशते यदाकाशो मुरव्यतो हरिः ॥ बलुता
नस्वरूपत्वाद्वायुरग्निरग्नयत् ॥ १०५ ॥ आपः आपः लनाच्चैव पृथिवी प्रथितो यत् ॥ उष्टानामाश्रयत्वेन स एवौषधिनामकः ॥ १०६ ॥ औष
धीषु स्थितो विष्णुः शुधितैराश्रितो भवेत् ॥ पुरिशतेय तः सोऽथ पुरुषश्चेति गीयते ॥ १०७ ॥ क्रियाप्रवर्तकत्वेन प्रादुर्भावो हरेर्जीवः
आकाशादिषु नान्यास्ति ह्यभिमानोऽभिमानिनः ॥ १०८ ॥ अभिमानि शरीरस्य साक्षाद्भूतस्य चैव ॥ एवं देहादियैर्यत्मागतं
हरिमेव तु ॥ १०९ ॥ परामृशति तस्यैव पंचरूपत्वविज्ञये ॥ त्यक्त्वा भूतादिकं सर्वं सेवायै इति श्रुतिः ॥ ११० ॥ स इत्यात्मपदोद्दिष्ट
एव जीवशरीरगः ॥ सारात्रमय एवायं नलोकात्रमयः प्रभुः ॥ १११ ॥ इति तं रसशब्देन विज्ञी नष्टि शरीरगं ॥ इदमित्येवानंद

॥८॥

शो वस्त्रावतवद्विभो॥१॥ निरआदेर्भवेज्जीवशिवा आदौव्यवस्थिते॥ तौविदित्वायमुः क्षिरयात्रान्यज्ञानात्कथंचन॥१॥
 आदित्येपुरुषेचायमितिभेदोपदेशतः॥ नास्याभेदोस्तिजीवेननानुभाकामचारिणी॥१४॥ विमतानिनारीराणिस्मृद्गायत
 नियत्॥ नारीराणीत्यादिकातुतत्त्वज्ञानेनपेक्ष्यते॥१५॥ प्रत्यक्षादिविरुधत्वादशागमभयोजिता॥ अनुभाकामवत्ताहिक्
 त्रनावसरं व्रजेत्॥१६॥ जउआत्मेववस्तुत्वात्प्रमेयत्वाज्जडाचेति॥ घनेआकाशादित्याद्यावायंतेकेनहेतुना॥१७॥ नजी
 वभेदस्त्राणां॥ शंक्यात्रपुनस्तृता॥ वेक्यांतरद्योतकत्वात्सुथगीत्यत्रपूणिता॥१८॥ योगमन्नमयाद्यैर्यत्फलत्वेनास्यश
 सति॥ रुद्रानद्वेय्यतः॥ कोनाएतइत्यातिसहसं॥१९॥ उपसंक्रमणचैवद्वितीयोद्देशितं प्रति॥ अतिक्रमवदंतं तमुपशब्देनि
 वारयेत्॥२०॥ अश्रुतस्यातिशब्दस्यरुद्रानंदयात्कथंचन॥ श्रुताश्रुतपरित्यागकल्मसेविगतद्वियं॥२१॥ मूर्तावपरित्या
 गः॥ हतेत्यन्नमयस्यच॥ येनब्रह्मेत्याद्युपासांसामानाधिकरण्यतः॥२२॥ उक्तापचस्वरूपाणांपुनस्तत्प्राप्तिर्वादिनी॥ रुद्रा
 नद्वयगतवेदवाणीतदपलायिनो॥२३॥ तमसोन्यत्रसंरुद्रानंकथमेवसहेतसा॥ अथीहिभगवोब्रह्मत्वात्कात्राणपूवकं॥
 ॥२४॥ अहब्रह्मकथंनद्वारंतदितिवादिनः॥ उपसतिकथंविद्युरूपसत्रायहित्रिः॥२५॥ वक्तव्यब्रह्मगुराणांचतुर्वारं

॥८॥

रूपेणापुनरुक्तं भविष्यति॥६७॥ ब्रह्माथिपतिरित्यत्रतापनीयश्रुतौपुरः॥ स्वरितब्रह्मशब्दांतं बहुव्रीहिल्वमेष्यति॥६८॥ स्वाहेंदश
 चुर्वधस्वयद्बहुव्रीहितामगात्॥ तस्मादस्येदं गवाभूच्छ्रुतिरुत्तरश्रुतेः॥६९॥ पूर्वतिस्वरितेपुंसो बहुव्रीहिल्वमेष्यति॥ महाव्या
 करणोसूत्रमितिस्वरविनिर्णयै॥७०॥ नृतेसत्यंपरब्रह्मत्याद्यदेइयद्वितीयक॥ विभक्तिरुध्वरेतादिः प्रथमरुद्रगोचरा॥
 ७१॥ तस्माद्विष्णुपरंब्रह्मप्रतिरुद्रोव्रतेरुद्रितः॥ उध्वरेतारतिह्येनश्रुत्यर्थोवसितोभवेत्॥७२॥ नृतेसत्यंपरब्रह्मप्रति
 विष्णुसदाशिवः॥ उध्वरेताथ्यायतीहनाकरोनीललोहितः॥७३॥ इत्यर्थमेतमेवाहनीलश्रीवश्रुतिपरः॥ आथर्वणीपरंब्र
 ह्म तस्मादेकोहरिः श्रुतौ॥७४॥ तदेवतमितिप्राहकथमेवान्यथाश्रुतिः॥ अवधारयतीतरस्यैववृत्तत्वादिकमंजसा॥७५॥ एको
 नोरायणआसीन्नब्रह्मानचक्रंकरः॥ वास्तुदेवोयवासीन्नब्रह्मानचक्रंकरः॥७६॥ नेंदसूयैन्नचगुहो नसोमो नविनायकः॥
 इत्यादिवाक्यतोविष्णोरुत्पत्तिरवतारगा॥७७॥ मुरव्यं ब्रह्महरिस्तस्मात्प्रस्तावपरमित्यपि॥ मुरव्यब्रह्मग्रहेपुल्लेनामुरव्ययु
 ज्यतेकचित्॥७८॥ असंभवेहिमुरव्यस्यगोणथंगीछतिर्भवेत्॥ प्राचुपथिश्चमयस्त्वैत्रप्रतिपादिताः॥७९॥ भोग्यत्वमत्रवा
 घत्वमुपजीव्यतयाहरेः॥ महाभोक्तामहाभोग्यइत्यर्थोन्नमयेभवेत्॥८०॥ महाप्राणोमहाबोधोमहाविज्ञानवानपि॥ विज्ञे
 षसामान्यतयाविज्ञानमनइत्यपि॥८१॥ राकस्येज्ञानरूपस्यहरेर्नृत्तिर्विभागतः॥ अभेदेपिविशेषोवान्यरत्नदितोहारिः॥८२॥

अनुव्या०

ये

॥१॥

चयात् ॥ अन्वार्थेषु लपताथ हेतोस्तन्निमित्तत्वतस्तथा ॥ ३९ ॥ तदाचकलेशब्दानां बहलातिप्रयोगतः ॥ ४० ॥ मित्येवसाध्यं स्या
 दृढिहिद्विविधामता ॥ ४१ ॥ अविद्वद्विद्वदो वपुरव्याहिविदुषां तु ॥ ४२ ॥ विद्वद्विद्वेदिकास्यात्सायोगादेव लभ्यते ॥ ४३ ॥ तस्मान्मु
 र्ध्वार्थतो विष्टो रिति ह्यत्वाद्दृढिप्रभुः ॥ ४४ ॥ समवयसाधयति देवानां तत्र शक्तो ॥ ४५ ॥ आनां वय तत्र रूढिचतुष्टयं नमिपि स्वयं
 समुदातः रचितत्वाद्ये सतथमैविष्टो रुरुदतां ॥ ४६ ॥ साधयित्वाभिदातैश्च पुनरेव च वारयत् ॥ ४७ ॥ चेष्टा हि चेतनानां यासां भवेत्तत्प्रस
 दत्तः ॥ ४८ ॥ अचेतनस्य भावसु विवरणं दिः कथं ततः ॥ ४९ ॥ इति त्रिका निवृत्य यं मुक्ता शक्तिनाम च ॥ ५० ॥ परतोपि वरीयस्व पूर्वाणि
 गाधरे इवेत ॥ नभोददातिश्च सुतां भार्गयन्त्रियमाददः ॥ ५१ ॥ इत्यादिवाक्ये रथात्ममन्त्रयव्यतिरेकेतः ॥ प्राणादिहेतुता दृष्टे
 रतिदेशो हि तादृशः ॥ ५२ ॥ लिङ्गबलवदेव स्यात्प्रेरका स्यापि यथारिः ॥ नित्यत्वादेव शब्दस्य तत्त्वभावः कथं हरेः ॥ ५३ ॥ कथं प्र
 सिधबहुलशब्दानामममार्थता ॥ इति चेतथरेरेव बाहुल्या छुति लिङ्गयोः ॥ ५४ ॥ तादृशत्वाच्चतुष्टयं बहिर्लगां श्रुति लिङ्ग
 योः ॥ अन्यस्य मुख्यवाच्यत्वमिति तत्रात्र गम्यहि ॥ ५५ ॥ विष्टो रेव तु लिङ्गानि प्राणरक्षानि तु सर्वशः ॥ प्राणसंवादपूर्वा
 णि मुख्यतो जीवगानि च ॥ ५६ ॥ अस्यावच्छिन्नवर्षाणि प्राणवंशत्वमित्यपि ॥ तस्मादन्यत्र गौशब्दे रक्तचाये समेततः ॥ ५७ ॥
 रक्तो नारायणो देवो भवत्येतेनात्र संशयः ॥ वासुदेवादि रूपेण चतुर्भूतिरुसर्वशः ॥ ५८ ॥ अथवापंच मुक्तिं स प्रोक्ते अधिकरणं प्रति ॥

॥१॥

क्रितो

प्रतिपक्षं प्रतिपक्षं प्रमुखमथापि वा ॥ ५९ ॥ तैस्तैर्युक्ति श्रुतिन्यायविशेषैर्योग्यतायथा ॥ बृहत्तत्र प्रमाणेन बह्वर्थमपि संग्रहात्
 ॥ ६० ॥ उच्यते नरबुधीनामपि किंचिद्गृहार्थतः ॥ ग्रंथो यमपि बहुशो भाष्यचात्वर्थो विरत्तर ॥ ६१ ॥ बहुज्ञा एव जानंति विशेष
 एतर्था मेतयोः ॥ तस्मान्महागुणो विष्टो नमिनामपुनरुक्तिः ॥ ६२ ॥ इति श्रीमदानंदतीर्थे भगवत्पादविरचिते श्री
 मद्बुद्धसूत्रानुव्याख्यानप्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ६३ ॥ ॥ लिङ्गात्मकानां शब्दानां वृत्तिर्नारायणोपेरे ॥ चित्येते
 सर्वगत्वं तु प्रथमं प्रविचार्यते ॥ ६४ ॥ तत्र तत्र विष्टो रस्तत्तच्छक्तिप्रबोधकः ॥ दूरतोप्यतिशक्तः सत्तीलयाकेवलं प्रभुः ॥ ६५ ॥ इ
 तिराशयितुं कर्मके त्रैलोक्यगतो भिदा ॥ अभेदोपि विशेषस्याद्वली सोप्यनयोदितः ॥ ६६ ॥ रातद्राविभिधं लिङ्गां क्रियालिङ्गेततः पर
 अतयाम्येतरश्चेति क्रियाभावारव्यमुच्यते ॥ अदृश्यत्वाभावारव्यं श्रुति लिङ्गाधिकपरा ॥ ६७ ॥ अनित्यत्वाक्रियाणां तु कथमेव स्य
 रूपता ॥ ६८ ॥ इति चेत्सविशेषोपि क्रियाशक्त्यात्मनस्त्विह ॥ शक्तिताव्यकिताचेति विशेषोपि विशेषवान् ॥ ६९ ॥ अभिज्ञोपि
 क्रियादिश्च स्य भाव इति हि श्रुतिः ॥ ज्ञाननित्यक्रियानित्या बलं शक्तिः परात्मनः ॥ ७० ॥ नित्यानंदोऽयं धृष्टो भगवन् विष्टो रुरुदतां
 इति यैरेव श्रुतिश्चाह शक्तिं सद्भाव एव नु ॥ ७१ ॥ क्रियादि नित्यता ज्ञेया तदन्यत्वेन नित्यता ॥ इति सत्त्वचनं द्वित्वं च कस्यपि युज्य
 ते ॥ ७२ ॥ यद्वेत्तु रिति चेत्कलवचनेन विशेषणत्वं ॥ अतस्त्विह त्वारमणं हृदं ततः समुद्गता हतः ॥ ७३ ॥ रमणचात्मशब्देनाह

॥१७०॥

त

यं मतीति चोच्यते ॥ विशिष्टसुखवत्त्वाच्च ब्रह्मत्वं च विशिष्टता ॥ अन्योन्यनियतिश्चेन्न नियमेनान्यथा भवेत् ॥ चेतनानां
विशेषो यः स्वभावोपीश्वरपितः ॥ ६८ ॥ अन्योन्यनियमेन स्मादनवस्थित्यसंभवो ॥ ईश्वरश्चेन्नियंता स्यात्सरावप्रथमाय
तः ॥ ६९ ॥ किमित्यपोद्यते कस्माद्दृष्टावस्थितिकल्मसा ॥ दोषवत्येव तस्मात्सार्थं नैव कार्यकथंचन ॥ ७० ॥ स्मरणं नाति
यत्नस्य विक्षेपो देवयुज्यते ॥ इति चेत्सर्वनियमो यस्य कस्मान्न शक्यते ॥ ७१ ॥ स्वात्मनाऽनियतं वस्तु प्रतीपं ह्यात्मनो भ
वेत् ॥ साधो न सता श्रुत्यादिकथमात्मप्रतीपकं ॥ ७२ ॥ गुणक्रियादयो भावयदि वा स्फुरभेदिनः ॥ अभेदो भावधर्माणां
ब्रह्मणा युज्यते कथं ॥ ७३ ॥ नाभावो भावरतिच विशेषः प्रायशो भवेत् ॥ अद्भावो न्यता चिति न विशेषो स्तकश्चन ॥ ७४ ॥
दोषाभावो गुण इति प्रसिद्धो लोकोक्तिश्चपि अदृश्यत्वादि कांस्तस्मादुपा ॥ नाह स्वयं प्रभुः ॥ ७५ ॥ भावभाव
विरोधोऽपि न तु सर्वत्र विद्यते ॥ तदभावो हि तद्भावविरोधी न ततोपरः ॥ ७६ ॥ एतत्का ॥ भावतद्रूपानुभेदो रज्जी
कल्मयति चेत् ॥ कल्पना गौरवाद्यास्तु दोषास्तत्र विरोधिना ॥ ७७ ॥ एतत्का ॥ न्यत्वभेदो रक्तपयो यो एव लोकोक्ति
कैः ॥ व्यवहियंते सततं वैदिकैरपि सर्वशः ॥ ७८ ॥ दृष्टहानिरदृष्टस्य कल्मसेत्येव दुषणं ॥ यदा तदधिको दो
षो विद्यते कोनुवादिना ॥ ७९ ॥ भावाभावस्य रूपानुविशेष एव वस्तुनः ॥ अभिभा एव सथा ह्याव्यवहार

॥१७०॥

मु

त्रादे

थापिवा ॥ सह हेत्यागमाः क्रयुः संप्रदायविदोऽपि च ॥ ८० ॥ तद्यत्किंचित्कथं ब्रूयादुपसन्नायदि क्पाति ॥ न वदेद्ब्रह्मचकथं
मायावीनहिवारिराट् ॥ ८१ ॥ चष्ट इत्येव तच्च स्फुरवणाद्योत्रमुच्यते ॥ वचनादेव वा ब्रह्मसृष्टिस्थित्यादिकारणं ॥ ८२ ॥
तच्च वा धूलशाखाया मेष्टरूपं दाहृतं ॥ विज्ञानानंदसहितं पृथक् सृष्ट्यादिलक्षणे ॥ ८३ ॥ अवापोद्वापतः शारवायतश्चा
हुः परंपरं ॥ यतो भूतानि जायन्ते इत्याद्यैर्लक्षणैः स्वयं ॥ ८४ ॥ लक्षितं गुरुणा पश्चात्तपसे वा पक्षे रौतः ॥ दृष्ट्यैकैकं स्वरू
पं तु समस्तोक्तानुदर्शनं ॥ ८५ ॥ इदं तांतांगुरोऽप्राप्य तपसे वा परोक्षितं ॥ अब्रह्मेत्येव वदतां श्रुतहान्यश्रुतग्रहो ॥ ८६ ॥
साक्षात्लुक्षणा तांतांतावितिलज्जा तदुक्तिषु ॥ समीपे सह भोगस्य मुक्तित्वेनोक्तिरसहज ॥ ८७ ॥ भेदो जीवेशयोर्मध्ये
त्येवमिथ्या स्वयं भवेत् ॥ एतेन मयट् च वद्वैविध्येनार्थकल्मसात् ॥ ८८ ॥ तदन्येषां मतमपि सत्संसर्गं न भासते ॥ अतो नारा
यणो देवनिःशेषगुणवाचकैः ॥ ८९ ॥ गुणिसामान्यवचनैरपि मुख्यतया दितः ॥ अध्यात्मगेश्वराणां यैस्तथैव ह्यधिभू
तगैः ॥ ९० ॥ अनादिभगवानेको मुख्यतया दितः ॥ जन्मायस्येति सूत्रेणागुणसर्वस्वसिद्धये ॥ ९१ ॥ ब्रह्मणो लक्षणाभा
क्तः शरत्त्रमूलपरतत्तः ॥ अन्वयः सर्वशाब्दानां गुणसर्वस्ववेदकः ॥ ९२ ॥ शब्दप्रवृत्तिहेतूनां तस्मिन्मुख्यसम

३३

त्रै

शब्दानामपि सर्वेषां नामवित्त्वत्तत्त्वत्पताविष्णुनामार्थरूपत्वं संहितादेरथाब्रवीत् ॥४२॥ एकारश्चकारश्च बलचेष्टात्मकं व
दन् ॥ तद्गानपूर्वकत्वेन संहिताध्ययनं तथा ॥४३॥ उपसर्गत्वितो वेरुतालीलमाथादिनस्तथा ॥ एकारश्चकारश्च नामरूप
तयामतौ ॥४४॥ तस्मात्समं च यो विष्णोस्वरवर्णपदात्मनः ॥ अपि वेदस्य किमुत वाक्यरूपेण संगतिः ॥४५॥ घोषाः सर्वेपि
वेदाश्च सर्वविदाश्च यत्सद ॥ इदं पि यमिदं च प्रथमं संहतिरस्तथा ॥४६॥ नामधाः सर्वदेवानामेकइत्यादिका श्रुतिः ॥ प्रमाणमु
क्तविषये तदेवोक्तमुपक्रमात् ॥४७॥ इति स्थयं भगवता जुवता दोषमच्ययं ॥ न शब्दवाच्यगोवात्र प्रधानस्य निषिध्यते ॥४८॥
सर्वदेतिहासेषु पुराणेषु च सग्रहात् ॥ सत्त्वरजस्तम इ तिगुणाः प्रकृतिसंभवाः ॥४९॥ निबध्नांति महाबाहो देहे देहि नमच्य
यं ॥५०॥ इत्यादि वाक्यरूपेण यत्रार्थो नान्यद्व्यते ॥५१॥ तेजो ब्रह्मात्मकं वापि यद्युक्तं दानमिष्यते ॥ अनाद्यं परार्थः कश्च प्रथ
ममिति चोच्यते ॥५२॥ अजामेकाभिति प्राह श्रुतिरेतां यदात्तदा ॥ को दोषः सर्वं भैवास्ति परिणामिजडं यदि ॥५३॥ अतस्त
अस्माकं परमुरव्याथे भिगवानेक एव तु ॥ मुख्यमात्रतया रूढं सर्वं मयुगमप्यते ॥५४॥ सर्वेषामपि शब्दानां गोणाद्यंतदयोग
तः ॥ अर्थद्वयमभिप्रेत्य प्रवृत्ते हरितकवान् ॥५५॥ कार्याणां कारणं पूर्वविचसा वाच्यमुत्तमं ॥ योगानां परमांसाधिपरमं तेषां
विदुः ॥५६॥ इति बुधोऽसमारोहा दुभयो योगिरूढयोः ॥ त्यागे च कारणभावादुभयार्थत्वमिष्यते ॥५७॥ विपरीतप्रमाभावेपू

३३

वरीहस्तुकारणं ॥ साभवेद्यत्र सव्यर्थः पूर्वरोहो ॥ अमोयथा ॥५८॥ अतो जगदुपादानं प्रधानं वृत्तिसाश्रुतिः ॥ यतत्रिगुण
मव्यक्तनित्यं सदसदात्मकं ॥५९॥ प्रधानं प्रकृतिं प्राहुरविशेषं विशेषवत् ॥ पंचभिः पंचभिर्ब्रह्मचतुर्भिर्दशभिस्तथा ॥
॥६०॥ एतच्चतुर्विंशतिकं गणं प्राधानिकं विदुः ॥ इति भागवति प्राह विद्याधीशः स्वयं प्रभुः ॥६१॥ न च प्रकृतिशब्दे
न ब्रह्मोपादानमुच्यते ॥ अविकारः सदाशुभो नित्य आत्मा सदाहरिः ॥६२॥ सदेकरूपविज्ञानबल आत्मानंदरूप
कः ॥ निर्विकारोक्षरः शुभो निरातंकोजरामरः ॥६३॥ अविश्वो विश्वकर्ता ज्ञायः परः सोमधीयते ॥ निर्विकारमनो
पम्यं सदेकरूपमक्षरं ॥६४॥ ब्रह्मेति परमात्मेतियं विदुर्वेदिकाजनाः ॥ इति श्रुतिपुराणोक्तेर्न विकारी जनादने ॥६५॥
पराधीनविशेषाद्विरनिवर्त्यन्यथाभवः ॥ इति शब्दो द्विकारः स्यान्नैव सस्याथ रेकचित् ॥६६॥ आपादनत्वमेवास्य
यद्युपादानं तेष्यते ॥ अगीह्यतंतत्पितृवन्नतु विश्वात्मना भवः ॥६७॥ न चोर्णनाभिर्जनिर्मातृणां च विकारित्वा ॥ चेतनत्वा
त्तदं हि कार्यरूपतया भवेत् ॥६८॥ आपादनतया विश्वकर्तृत्वं बुधे पूर्वकं ॥ उत्तं भास्त्रुविज्ञास्वायां ब्रह्मतर्कचसादरं ॥
॥६९॥ इक्षामात्रात्प्रभोः सृष्टिविकारस्य सर्वदास्वभावो यमनंतस्य रजोपेनाभवज्जगतः ॥७०॥ स्वदेहद्विषया विश्वभु
क्तं पूर्वजनादने ॥ ससज्जमाता पितृवदूर्णनाभिर्वदेव ॥७१॥ प्रधानं परिणाम्यशो निर्विकारः स्वयंसदा ॥ न चेतन

न

१४

विकारः स्याद्यत्रैकपिहचेतनं ॥ ७१ ॥ नचेतनविकारोपिचेतनः स्यात्कृदात्वन ॥ नचान्यस्यान्यरूपत्वं विद्यते
 पितृयते ॥ ७२ ॥ नक्षीरादुन्यतादृशं केनचिद्वयतेकचित् ॥ सर्वज्ञाब्रह्मणेन्यवजगताह्यनुभूयते ॥ ७३ ॥ अभे
 दः सत्वमात्रेणारथात्सर्वरूपेणोरपि ॥ भोगेनपरिणामश्चेद्भाग्योभेदयवहि ॥ ७४ ॥ योसागेनविकारोस्योत्सप
 वास्माकमीश्वरः ॥ भिन्नानांसमुदायस्यनामब्रह्मेतिचेद्वेत् ॥ ७५ ॥ ब्रह्मोपादानतानस्यात्तदाविश्वस्यहिक्
 चित् ॥ शृंगारोविहोभाप्योद्वोमयतरुथा ॥ ७६ ॥ वृश्चिकश्चैत्येवमाद्योपादानत्वमिष्यते ॥ उपादनैकदेव
 त्वंयद्यत्रोप्यप्रवृत्तयते ॥ ७७ ॥ अप्यपादानतैवात्रदृष्टांतोब्रह्मणोभवेत् ॥ नह्यपादानतैवात्रब्रह्मावयवगौरवात् ॥ ७८
 नचाचेतनतरुत्रचेतनस्यसमुद्रवः ॥ उपादानतयाकिंतह्यपादानं ह्यचेतनं ॥ ७९ ॥ कायदेहगतस्यास्यचेतनस्य
 प्रवृत्तयते ॥ सच्चत्यच्चाभावदितिनास्यविश्वत्वमुच्यते ॥ ८० ॥ तत्सर्वस्वतिगिरेवास्यपूर्वविश्वस्यसिधितः ॥ सत्वा
 ततेवौदिकत्वासम्यग्बहुमत्राव्यतः ॥ ८१ ॥ आश्रयत्वात्स्वाश्रयत्वाद्दानत्वाद्दुर्विदत्वतः ॥ सततेयतिनाच्चेवह्यशा
 प्यत्वाच्चदुर्जनैः ॥ ८२ ॥ नित्यसाधुगुणत्यागियतरूपत्वतः सदा ॥ जगद् तेनरूपेणब्रह्मेवहितथोच्यते ॥ ८३ ॥

१४

रूप

तत्र

बहुत्वमीशस्यव्यक्त्यव्यक्तिविशेषता ॥ व्युत्पादनंस्वदेहाच्चदुर्जनाव्यक्ततातथा ॥ ८४ ॥ युंक्त इत्याद्यायुक्तयः साक्षा
 सिधांतराप्रकाशह ॥ अत्रयः सर्वशब्दानांमशक्यो ज्ञातुमजसा ॥ ८५ ॥ इति यल्लोकवैमुख्यजेमिन्यादिमतं वदन्
 विद्यानाधिषोभगवानयाचक्रेखयप्रभुः ॥ ८६ ॥ स्वशिष्याणां प्रसिध्यर्थमेतमात्मीयमंत्रातः ॥ विज्ञातं वैजगादात्र
 तारतम्येनृणावदन् ॥ ८७ ॥ तेषुतपुपदाथेषु रूढिरंगीहतायतः ॥ प्रयोजनबहुत्वेनतस्याविरोधतः ॥ ८८ ॥ उपदे
 न्नादिसामर्थ्याद्विष्णोर्गतिश्चगुह्यते ॥ तथाप्येताद्विरोधेतुतद्वाचित्वमपेक्षते ॥ ८९ ॥ अविरोधेतुबह्वयितनू
 लतयामतः ॥ इतोहि रूढतान्येषामुपजीव्यत्वमत्रही ॥ ९० ॥ तत्सिद्धिरुदपेक्षान्वसापेक्षान्वहरीह्यया ॥ तस्मात्सर
 ममुरव्यत्वंविष्णोर्वचनमुरव्यता ॥ ९१ ॥ उपलक्षणान्वगोणीचतिस्रः शब्दस्यवृत्तयः ॥ प्रवृत्तिहेतोर्बाहुल्यं ज्ञेयं
 रममुरव्यता ॥ ९२ ॥ प्रयोगबाहुल्यमयदितत्परताकिमु ॥ उभयवृत्तयतेविष्णोर्बाहुल्यमपिसर्वशः ॥ ९३ ॥ प्रयोगम
 त्रबाहुल्यंरूढिरित्यभिधीयते ॥ प्रयोगायुक्तसादृश्यसंबंधोवाच्यमुरव्यतः ॥ ९४ ॥ वृत्तिहेतुरितिज्ञेयः पूर्वयोगेय
 प्रेरयुहः ॥ एतमेवतथासंततश्चत्यादिकाश्रुतिः ॥ ९५ ॥ आचक्षतेरतिप्रसृतमित्यवधारणान् ॥ योगस्यरूढेश
 बल्यविद्वद्भूतिचतवर्गा ॥ ९६ ॥ बहुशोदिशयत्यंजस्तास्योत्तरनिरुक्तिके ॥ अइतिब्रह्मकथितंतद्व्याख्यानामृतान् ॥ ९७ ॥

था ॥ ९७ ॥

॥१५५॥

॥१५५॥

॥१५५॥

पन्नेनश क्यंसाथयितुं कचित् ॥ साध कत्वं तु सत्यस्य साक्षिणो द्यावयोर्द्वयोः ॥ १५० ॥ सम्यक्संप्रतिपन्नं तन्न वितर्तितं तं भवेत् ॥ यदि नो
 गीह्यतं किंचित् न गीह्यतं तापि हि ॥ नागीह्यतेति मूकः ॥ १५१ ॥ दितिना स्मृतिवादिना ॥ विश्वसत्ययच्चिकेत प्रयाच्य यथायथं ॥
 १५२ ॥ इत्यादिश्रुतयः सर्वविश्वसत्यत्ववाचकाः ॥ सत्यत्वगगनादेश्च साक्षिप्रत्यक्षसाधितं ॥ १५३ ॥ साक्षिसिद्धस्य न कापि
 बाध्यत्वं तददोषतः ॥ सर्वकालेष्वपि सत्यत्वं साक्षिणो वप्रतीयते ॥ १५४ ॥ कालो हि साक्षिप्रत्यक्षः सुषुप्तौ च प्रतीयते ॥ अतीताना
 गतौ कालावपि नासाक्षिगोचरो ॥ १५५ ॥ पक्षी कर्तुं मन्त्राव्यक्त्वा अनुमातव्रतते ॥ दितदिति संवेच दृश्यं वा स्मृतिगोचरं ॥ १५६ ॥ सा
 क्षिसिद्धेन कालेन रवचितं ह्येव वर्तते ॥ तस्मान्न तद्विना किंचित् स्मृतुं दृष्टुं मथापि व ॥ १५७ ॥ न व्यतिरिक्तस्य सिद्धे हि नानुमावसरो भ
 वेत् ॥ अतो दोषप्रतीतस्य सत्यत्वं साक्षिणामतः ॥ १५८ ॥ परीक्षादेश्च सत्यत्वं तेन होचमतं भवेत् ॥ अन्यथा श्रुतियुक्त्यादिप्र
 माणैश्च सहैव तु ॥ १५९ ॥ अकस्माद्विनिवृत्तिश्च किं विश्वस्य न शक्यते ॥ इतः पूर्वतथाभावाद्यदि नो संसृते गतिः ॥ १६० ॥ वाक्यानु
 मादितश्चेत्यतः तत्प्रमाणं च साक्षितः ॥ तस्मात्प्रमाणयथासाक्षी रूपाय त्वेवमेव हि ॥ १६१ ॥ सर्वकालेष्वपि सत्ये यद्यपि भिचारम
 यो ह्युच्यते ॥ एवमक्षजमानत्वं सिद्धे विश्वस्य सत्यत्वं ॥ १६२ ॥ किमिति रूपाय च आयनिदोषि ज्ञानव्याकृतः ॥ एकाज्ञानवृत्तं
 विश्वमिति यच्चोच्यते मया ॥ १६३ ॥ बहुज्ञानवृत्तं विश्वमिति स्यात्तस्योत्तरं भवेत् ॥ परस्य सत्यत्वं ज्ञानत्रयः रचात्मन

न्य

स्करः ॥ १६४ ॥ परो नारीतिवृत्तिमि किं त्यक्तं तद्वदेत् ॥ पराभावे हि वाग्यथायि दिनैवोच्यते तदा ॥ १६५ ॥ काशवेनादिकं तस्य तस्मि
 रस्योत्तरं वदेत् ॥ प्रपंचो यदि विद्येत निवर्तते न संशयः ॥ १६६ ॥ मायाभात्रमिदं द्वैतमद्वैतपरमार्थतः ॥ वैकल्याणं निवर्तते कल्मि
 लो यदि केनचित् ॥ १६७ ॥ उपदेशादयं वादो ज्ञाते द्वैतं न विद्यते ॥ इत्यत्र यदि वादोच्यते निवर्तते तच्च द्वयं ॥ १६८ ॥ विश्वस्य सत्यतामाहु
 विद्येतोत्पत्तिमेव च ॥ विदोत्पत्ताविशिष्टास्मात्प्राप्तोत्पत्तिरेव हि ॥ १६९ ॥ निवृत्तिव्याप्तिर्यथाव्यायः प्रपंचो भेदपंचकः ॥ जीवश्च
 रभिदाचैव जडेश्वरभिदा तथा ॥ १७० ॥ जीवभेदो मिथश्चैव जडजीवभिदा तथा ॥ मिथश्च जडभेदो यं प्रपंचो भेदपंचकः ॥ १७१ ॥ सोयस
 त्यो ह्यनादिश्च साक्षिश्चैव ज्ञानाभावात् ॥ द्वैतं न विद्यत इति तस्मादज्ञानिनामतः ॥ इति श्रुतेरिति तत्रातमाया रव्यहरिविद्यया ॥ अतमा
 थो हरिस्त्वैकस्त्वद्वैतमध्यमाधमः ॥ १७२ ॥ वाचारब्धं तु साक्षेत्यनामस्य द्वैतं बहु ॥ नित्यं तु नामथेयं नृत्तिकेत्यादि वैदिकं ॥ १७३ ॥
 प्राधान्यात्परिज्ञानात्तद्वैतज्ञोपि पूरुषः ॥ विद्वानित्युच्यते सद्भिरेव नित्यपरात्मवित् ॥ १७४ ॥ सदा तन सत्यमिति नित्यमेवोच्यते
 बुधेः ॥ प्रयोगश्चो न्नास्ति जरायुधेन माप्य भ्रूयात् ॥ १७५ ॥ देहः प्रध्वं सतत्त्वाय किततो ग्याति शिष्यते ॥ हन्यते न वधेनायं जरया
 च न जीयते ॥ १७६ ॥ एतत्सत्यं तत्पुनरिति नित्यत्वं एव हि ॥ वाचारभणमित्युक्ते मिथे त्यश्रुतकल्पनं ॥ १७७ ॥ पुनरुक्तिनामि
 थेयमिति त्यस्य निरर्थकं ॥ एकः पित्रो मातोश्चैति पदवैयर्थ्यमेव च ॥ १७८ ॥ विकारित्वविवक्षायां न चैकनरवृत्तं न ॥ सर्व

काष्ठाय संचर्यादतः सादृश्य एव च ॥ २७ ॥ चित्क्षेत्रानुनित्यत्वेनाधान्ये चोक्तवर्त्मना ॥ प्राधान्यप्रतिपत्त्यर्थे रूपादेश्वैषवि
स्तरः ॥ २८ ॥ तस्मात्किनापि भागेण न विवर्यमितं भवेत् ॥ तदसंख्यातदोषे तं हेयमेव शुभातिभिः ॥ २९ ॥ असंख्यत्वेन दोषाणां
प्रथमिष्यभयादपि ॥ उपरम्यते ततो विष्टगुरिष्ठा पूर्वकमश्रमः ॥ करोति पितृवद्विश्वं पूर्णं शेषगुणात्मकः ॥ ३० ॥ ३१ ॥
॥ ३२ ॥ ॥ इति श्रीमत्त्वष्टा द्वेपायन छत ब्रह्म सूत्रानुव्याख्याने श्रीमदानंदतीर्थ भगवत्पादाचार्य विरचिते प्रथमोऽध्यायस्य च
तुर्थोऽपादः ॥ ३३ ॥ ॥ ३४ ॥ ॥ ३५ ॥ ॥ श्रीमदरभदुर्वैतगति श्रीलक्ष्मीनरसिंहारणमस्तु ॥ ३६ ॥ ॥ ३७ ॥ ॥ ३८ ॥ ॥ ३९ ॥ ॥

व्यक्तिरुक्तगुणामाहि पुरुषोपेक्षयान्तरा ॥ १ ॥ न वेद भवदित्यास्मात्प्रयोगश्चात्र युज्यते ॥ ३८ ॥ तस्मादत्रोषकैर्नैकैर्नि
र्विकारैरमापतिः ॥ ननुः प्रकृतिरित्याद्यैः स्त्रीलिंगैरभिधीयते ॥ ३९ ॥ बहुस्यमितितस्यैव बहु कर्मभागेण युज्यते ॥ तत
द्वेतेन रूपेण तदर्थे रजज्जगतः ॥ ४० ॥ यच्चाविहृतमेवैकं ब्रह्म विश्वात्मनामृषा ॥ दृश्यते मंददृष्ट्यैव ससग इति क
थ्यते ॥ ४१ ॥ सामदृष्टितस्यैव ब्रह्मणः किततो न्यागा ॥ ब्रह्मणाः श्वेत्यसर्वज्ञमन्यगा चेत्स्वतो न्यागा ॥ ४२ ॥ नो देहयो
गिनो दृष्टिरितितत्कारणं स्वतः ॥ देहिनः कारणयुता देहाश्च यदि न ज्ञाता ॥ ४३ ॥ किं भ्रान्तिकल्मितं तत्र भेदेऽपि भ्रमजो
यदि ॥ भ्रान्तिरज्ञानमूलत्वात् तस्य भेदव्यपेक्षया ॥ ४४ ॥ नाज्ञानकल्मषं किंचिदन्याश्रयतायतः ॥ भ्रमत्वे त्वियमुक्तिश्च त
दंतः पतनाद्भिः ॥ ४५ ॥ व्यावहारिकता च स्यादबाध्यत्ववहिः ॥ बाध्यनार्थक्रियाकारि च स्योपि नो मृषा ॥ ४६ ॥ वास
ना जनितत्वेन तस्याप्यंगीकृतत्वतः ॥ सहिकर्तृतिवाक्याच्च जायत्वमिति हि भ्रमः ॥ ४७ ॥ सपेक्षभादावपि हि ज्ञानमस्त्य
वता दृष्टं ॥ तदेवार्थक्रियाकारितत्वेनैवार्थकारकं ॥ ४८ ॥ ब्रह्मत्वार्थक्रियाकारि परतः स्वतयाववा ॥ अंगीकृतं हिते नैव परतस्त्वे
न च प्रमा ॥ ४९ ॥ असुरव्यसत्यमानस्य साथकत्वे सदावयोः ॥ न हि संप्रतिपत्तिः स्यादतस्तिष्ठतु सा प्रमा ॥ ५० ॥ न हि विप्रति

९७

प्राप्तबोधकं ॥ १५ ॥ अविरोधं विरोधं तु विरोधो देववाधितं ॥ विरोधाद्देववाधितं तस्माद्देवप्राप्तायमित्युच्यते ॥ १६ ॥ तन्मूलत्वात्स्म
 लीनां च विरोधो यत्र न क्वचित् ॥ विरोधोऽपि स एवोक्तः प्रत्यक्षेणागमेन च ॥ १७ ॥ आगमेनागमस्यैव विरोधो युक्तिरित्युच्यते ॥ उपजा
 व्यविरोधे तु वेदस्यान्याथ क्लृप्तना ॥ १८ ॥ प्रत्यक्षमुपजीव्यस्याप्युक्तिरपि क्वचित् ॥ आगमेकप्रमाणेषु तस्यैव ह्युपजीव्य
 ता ॥ १९ ॥ युक्तौ युक्तश्च यद्यर्थ आगमस्य प्रतीयते ॥ स्यात्तत्र युक्त एवाथो युक्तिश्च त्रिविधामता ॥ २० ॥ या सिद्धप्रत्यक्षगाय
 त्याः युक्तिगागमनां तथा ॥ प्रत्यक्षागममूला तु युक्तिस्तत्र बलीयसी ॥ २१ ॥ याथाश्रयमेव मानत्वं तन्मुख्यं ज्ञानशब्दयोः ॥ अथ वि
 मर्त्यतैव स्यान्न क्रियाथेषु सामता ॥ २२ ॥ ज्ञानार्थं ज्ञेयता मुख्यं शब्दाथेति तदनन्तरं ॥ यथाश्रयं ज्ञानं जन्तुकायथाथो युक्तयश्च स्मृताः ॥ २३
 अनुप्रमाणमेतानि तस्यैव युक्तवत्त्वं स्यात् ॥ प्रमाणं नानुवादस्य स्मृतेरपि निहीयते ॥ २४ ॥ याथाश्रयमेव प्रमाणं शब्दाथोयद्वि
 वक्षितं ॥ अंगीकृतं चेत्प्रमाणं स्मृत्यदि ॥ काविरुधता ॥ २५ ॥ न चाफलत्वं वक्तव्यं सर्वस्मृत्यनुवादयोः ॥ फलवत्त्वं न चास्मा
 मिह प्रमाणं हि विवक्षितं ॥ २६ ॥ तृणादिदृष्टिनि किंच फलवत्त्वं निगद्यते सुखदुःखादिकं किंचिद्स्मृतावपि हि दृश्यते ॥ २७ ॥
 न परिहरेत् कार्येव प्रमाणमिति च प्रमा ॥ निदोषास्तो ह्येव ह्यत्र प्रत्यक्षमिति गीयते ॥ २८ ॥ प्राहृतं च मसंतु द्विविधं मतं ॥ शु
 धमी शरमा मुक्ते च न्यत्र प्राहृतं युतं ॥ २९ ॥ निदोषमेव चेतन्यमन्यत्रोभयमित्युच्यते ॥ सुखदुःखादिविषयसुधं संसारगोष्वापि ॥
 ॥ ३० ॥ निदोषित्वातिनियमात्तद्विलिख्यतममतं ॥ पञ्चद्वियमनोभेदात्प्राहृतं तद्विधं स्मृतं ॥ ३१ ॥ अनुमायुक्तिरेवोक्ता व्या

१७
 शुधं च
 तन्य

सिरेवतुसास्मृता ॥ प्रतिज्ञातार्थसिद्धयर्थव्याप्तिरेव पदोदिता ॥ ३२ ॥ अविशिष्टं किमत्रास्तिलिङ्गं तत्र विज्ञानतः ॥ यदि
 लिङ्गमसिद्धं स्यात्कुतश्च वास्यमानता ॥ ३३ ॥ यदि स्मारकमात्रं स्यात्स्मृतुर्नात्र प्रयोजनं ॥ न पञ्चावयवोक्तौ च विवादावसि
 ति भवेत् ॥ ३४ ॥ दृष्टांतादिषु चैव स्यात्साधनं पुनरेव तु ॥ लिङ्गोक्तावपि चैव स्यादनुमावसिति ध्रुवः ॥ ३५ ॥ विरोधोऽपि गति
 श्चैव साक्षाद्वक्तुं न शक्यं ॥ प्रतिज्ञायामसंबन्धो युक्तैरुक्ता ह्यसंगतिः ॥ ३६ ॥ विरोधोऽपि त्रिधैव स्यात्प्रतिज्ञार्थविरुधता
 ॥ लिङ्गराहित्यमव्याप्तिर्युक्त्याधिक्ये तु वाचिके ॥ ३७ ॥ साध्यव्यापकवैलोम्यमव्याप्तिः साधनस्य च ॥ दुर्बलेन विरोधोऽपि
 न प्रमाणमसाध्यकं ॥ ३८ ॥ यथा क्येन विरोधोऽपि नैव साध्यकतां व्रजेत् ॥ संवादानुक्तिसंयुक्ता एतद्वत् ॥ नियतः ॥ ३९ ॥
 वादो जल्पोऽवितं डेति ॥ कथास्त्रिंशो विज्ञानता ॥ स्वार्थपराथमपि वातत्वं निर्णयसाधनी ॥ केवलं तु कथावादो जल्मोऽथोदि य
 व्यपेक्षया ॥ ततामेव कथाज्ञेया वितं डाल्मसतां सतां ॥ ४० ॥ अप्रकाशं च सिद्धांतमसतां पक्षदूषणं ॥ उक्तेतैः प्रथममानेव क
 थं तस्य दूषणं ॥ विधौ परीक्षापूर्वो वितं डजल्म एव च ॥ उच्चनीचत्वनिर्णय इति यतो जयपराजयोः ॥ ४१ ॥ विनैव तत्त्वनिर्णय इति नहि
 जल्मदिनो क्वचित् ॥ उच्चनीचत्वविज्ञानमिति विद्यापरीक्षणं ॥ ४२ ॥ वादेन चोच्चनीचत्वविज्ञानं भवति स्फुटं ॥ इति वादस्य
 र्वत्वं तास्मिधौ व्यर्थता न्यायोः ॥ ४३ ॥ बहुविधत्वसिद्धौ तु नैव दोषाधिकारणं ॥ सभासभाय प्रश्नीकपूर्वस्य धिनामपि ॥ ४४ ॥

१८

वै

व

वाद एवोभयार्थस्यात्रितीति जयकारकः ॥ सत्प्रकाशाएवैकोतितं ताज्जल्योऽप्लव ॥ विना बोदेन विद्याया यदि न क्यं परीक्षणं ॥
 स्याज्जल्मादिरपिष्ठापिवाहवा न्यथा भवेत् ॥ ४८ ॥ जल्प इत्यपि नामस्य हादरेयता दृशस्य तु ॥ प्रतिज्ञा मात्र साध्यत्वमपि स्याद्याज्ञ
 वल्लस्य वत् ॥ ४९ ॥ संबोदवादिनोऽद्यापि विवादे हेतुरिष्यते ॥ सभासभापतिश्चैव प्राश्निकाश्चैव वेश्यावः ॥ ५० ॥ रागद्वेषविहीनाश्च स्युः
 सभ्याः सर्वे वेदिनः ॥ ५१ ॥ श्रमिकाश्चैतदज्ञाने सभ्याश्चैषां च दुरगाः ॥ ५२ ॥ प्रमाणानि रणायस्युः पक्षपातविवर्जिताः ॥ उभाभ्यां साध्य
 नैवैवदूषणवाद् जल्पये ॥ ५३ ॥ सद्गिरागमएवैकप्रयोज्योभीष्टसाधकः ॥ स्वसिधांतानुसारेण सद्गिरनुमोच्यते ॥ ५४ ॥ प्र
 त्यक्षागमरूप्यमाश्रित्या न्यथैव तु ॥ आगमेद्विनीयात्र दोषो लिंगविलोमता ॥ ५५ ॥ लिंगानुकूलं स्यात्तस्य श्रुत्यादीनामनु
 ग्रहः ॥ त्रिपञ्चवायवोमेव युग्मावयविनीमपि ॥ ५६ ॥ नियमाद्योतुमांशुयातं श्रुत्याद्यदितादृशी ॥ नानुमेतितदकिंनसाध्यव
 र्यं कल्पना ॥ ५७ ॥ नियतावयवासिधौ च्याप्तिमात्रेण साधनं ॥ कतंचिमेव तेन स्यात्तस्मात्सैवानुममता ॥ ५८ ॥ अनुभूतिः
 प्रमाणं चेत्केन स्मृतिरपोद्यते ॥ पूर्वानुभूते किं मानमित्कत्वे स्यादिति मुत्तरं ॥ ५९ ॥ मानसं तीक्ष्णं विज्ञानं तच्च साक्षिप्रमाणकं ॥ श्रुती
 तानागतयद्व्योमिभिर्दृश्यते जसा ॥ ६० ॥ एवं पूर्वानुभूतं च मनसैवावगम्यते ॥ विज्ञातमनसा पूर्वमेतत्तत्त्वमित्यपि ॥ ६१ ॥
 साक्षादनुभवसिधं कथमेव उपोद्यते ॥ एवं लक्षणकमानत्रयं ब्रह्मादिवस्तुषु ॥ ६२ ॥ प्रमाणं वैदुरावैकस्वत्वाभावात्तसा

१८

॥ श्रीगुरुभ्योनमः ॥ १७० ॥ ॥ उक्तं समन्वयः साक्षादविरोधोत्रसाध्यते ॥ चतुर्विधस्य तस्यादौ यौक्तं सत्त्रापि च स्मृतेः ॥ १७१ ॥
 तस्याश्चतुः स्वरूपत्वात्प्रत्येकं चतुरात्मकः ॥ पादाः सर्वे तदंशाश्च मूर्तीनां वणमिगमात् ॥ १७२ ॥ सत्यता समता दृष्टिः श्रुतिः
 साम्यबलाद्वा ॥ सर्वानुसारो लघुताविशेषादनुनायकः ॥ १७३ ॥ इष्टसिद्धिश्च नियमः पूर्वपक्षेषु युक्तयः ॥ एतारवत्त्वमिव
 लाः सिधांतस्य नियामकाः ॥ १७४ ॥ आमेः प्रत्यक्षतो दृष्ट्या प्रोक्तमर्थं किं श्रुतिः ॥ पिपीलिकालिपिनिष्ठावारयेत्सर्वगाहितं ॥ १७५ ॥
 लिखेद्यद्युशेषरासदाद्याहरिपूर्वकाः ॥ किं नाशेषविदोर्मनस्युभयत्र समं भवेत् ॥ १७६ ॥ न चापि निश्चयस्तत्र न क्यते व्यभिचारतः
 न चास्य व्यभिचारेऽपि हीयते मानता क्वचित् ॥ १७७ ॥ निदेषि च क्यमूलत्वाच्च द्युते किमूलता ॥ वेदोक्तस्याधिकारस्य तु निरूपत्वतः
 सदा ॥ १७८ ॥ नियमो व्यभिचारो वा नैव ज्ञातुं हि शक्यते ॥ अधिकारो हि सुलभः ॥ कथितो न्यागमेष्वलं ॥ १७९ ॥ वेदोक्तोऽधिकारस्तु
 दुर्लभः सर्वमानुषैः ॥ अन्यगमेषु विप्रत्वमपि चंडालजन्मनां ॥ १८० ॥ मंडलं तं प्रवेशेन क्रमज्ञः प्रतिपाद्यते ॥ अधिकारदुरा
 पोद्यमुत्कालुसुलभं पुनः ॥ १८१ ॥ अनुक्यं साधनं चेत्कारकज्ञाकृतकलासये ॥ उच्येत तत्तदुक्तं हि व्यभिचारिफलपितु ॥ १८२ ॥
 कथं प्रमाणातागच्छेन्नित्यत्वासुरषोडशैः ॥ उच्चैर्गंसर्वदोषैश्च कथं नो मानतां ज्ञेयं ॥ १८३ ॥ विरूपनित्ययावान्वा नित्ययानि
 त्यासदा ॥ इत्यादिश्रुतिभिर्वा दोनित्य इत्यवगम्यते ॥ पिपीलिकालिपिश्चापि प्रमाणमविरोधतः ॥ यथा द्रोणसूक्तं न त

१९

ननाशस्तुष्टोहृदयोस्तिवाक्चित् ॥ ४८ ॥ अधिर्माश्रयत्वेनस्वीकार्योपिनरोलये ॥ ४९ ॥ अनादित्वं विनादृष्टं कथं स्यात्कारणं क्वचित्
 पूर्वादिष्टात्परादृष्ट्यदिनैवोत्तरकुतः ॥ ५० ॥ अदृष्टकारणं नोचिच्छेद्यमानं च किं भवेत् ॥ उत्पत्तिनाशकारी हि बुद्धिमान् दृष्टयुतं क्व
 चित् ॥ ५१ ॥ तदृष्टं तेन सर्वत्र कर्ता किं नानुमीयते ॥ आगमानुग्रहीता तु मानमेषानुमापितु ॥ ५२ ॥ आगमानुग्रहो भावेन केतवः स्या
 त्प्रतिष्ठितः ॥ अक्षजागममूलस्य स्यादेवास्ति प्रतिष्ठितः ॥ ५३ ॥ अन्यथास्याप्रतिष्ठा च स्ववाचा न्याहते वहि ॥ न च विद्याग्रहीतत्वं निरी
 शादीशवादिनः ॥ अतो वान्निर्वाहजीवादि कर्तृतात्र निविध्यते ॥ तन्मनो कुरुते त्पोदरस्य तो मनसो जनिः ॥ ५४ ॥ निवरितानुपूर्वत्रयं क
 स्मादितितदिना ॥ असतो विश्वजननमाशंक्यात्र निविध्यते ॥ ५५ ॥ प्रापकं वाक्यमात्रं तु परिहारो विज्ञोषितः ॥ क्वचिज्जीवास्तदृष्टा च
 तनादेव शब्दतः ॥ ५६ ॥ तदृष्टवानुमान्यत्र वस्तुत्वाक्रियते श्रुतेः ॥ नान्यदन्यत्त्वमापन्नं क्वचिदृष्टं कथंचन ॥ ५७ ॥ अतो जीवरस्य नत्र
 त्रभावरस्यधिकराचन ॥ क्वचिद्भिन्नतया दृष्टं तदभिन्नतया कथं ॥ ५८ ॥ दृष्ट्येवोदृष्टपूर्वादितादृष्टं न च दृश्यते भोक्तृत्वापत्तिरद
 तियन्मतं तत्कुतो हरिः ॥ ५९ ॥ भोक्तापत्तेरिति प्राह कथंचन तदन्यथा ॥ जगतस्त्वाविकारत्वमुक्तं न्यायेन साधितं ॥ स्वतंत्रका
 रणान्यत्वं तेनैव निविध्यते ॥ इव्यं कर्मचकालश्च रचभावश्चेतुनाधृतिः ॥ ६० ॥ यत्प्रसादादिभिरसंतिनसंतियदुपक्षया ॥ इ
 ति श्रुतेस्तदृष्टास्य भावेन परइत्यतः ॥ ६१ ॥ शक्तोपि ह्यन्यथा कर्तुं खेदानियमं तो हरिः ॥ कारणं नियतेरेव करोतीह जगत्स

१९

त

रा ॥ ६२ ॥ नित्यभेदो निमित्तेन ह्यपादनेन तु दृश्यं ॥ असद्यत्कार्यरूपेण कारणार्थं यासिहि ॥ ६३ ॥ अनवरत्तान्यथा हि स्यात्सर्वत्रोत्प
 त्तिनाशयोः ॥ शक्तोपि भगवान्निष्कुराकं कर्तुं मन्यथा ॥ ६४ ॥ स्वभिन्नं कारणं भिन्नं भिन्नं विश्वं करोत्यजः ॥ इति श्रुतेरवसितउक्ता
 थोयमनोषतः ॥ ६५ ॥ अनंशस्यापि जीवरस्य किंचित्सामर्थ्यं योजनं ॥ कार्येष्वयं करोत्यध्यानमस्तस्मै स्य यं भवेत् ॥ ६६ ॥ यदि भा
 गेन कार्येषु जीवशक्तिर्न योजयेत् ॥ हरिः स्तदाहिसर्वत्र हस्तमयत्वं शितापि वै ॥ ६७ ॥ अंशिनो हि पलाद्यायेभिर्भैरेव परस्परं ॥ अ
 नंशिनोऽन्येनैव मेव हि चेतनाः ॥ ६८ ॥ अतो न शिन इत्येव श्रुतिरेतेषु वर्तते ॥ अप्येनैव रूपेषु विशेषादेव केवलं ॥ ६९ ॥ बहुस्व
 रूपतारव्यालुतेष्वरूपे वा हि सांशता ॥ बहुत्वेन विनाभावादिभूतानियमाद्भवेत् ॥ ७० ॥ यदि नैव नियमं ह्यङ्गं वा न्युत्पद्यते ॥ तस्यैव
 शेषशक्तिर्याद्युज्यते सर्वमेव च ॥ ७१ ॥ विरोधः सर्ववैशिष्ट्ययोर्द्वितीयनिरस्यते ॥ नारायणस्यैव तद्वैतत्रयं तत्र त्रयं ॥ ७२ ॥
 सृष्टिसंहारवाक्यानां जीवरूपाभिधायिनां ॥ अप्यन्योन्याविरोधस्तु द्वितीयाध्यायगोचरः ॥ ७३ ॥ मानमेव विशेषेण पुनरुक्तिर्भूत
 यते ॥ सदाप्रवृत्तिरीशस्यैव भावादेव केवलं ॥ ७४ ॥ अंगचेष्टायां पुंसः काश्चिदुद्देशवर्जिताः ॥ देवस्यैव स्वभावो यमित्यादि श्रुतिर
 जसा ॥ ७५ ॥ क्रीडां प्रयोजनं ह्यस्मात्सृष्टिश्रुतिविरोधिनी ॥ इति केवलं लीलेव निष्ठाप्रभुणा स्य यं ॥ ७६ ॥ आत्मप्रयोजनाधायस्य
 तं श्रुतिरवारयत् ॥ न प्रयोजनवत्त्वेनैव तत्र आह जगदुरः ॥ ७७ ॥ इच्छामात्रं प्रभोः सृष्टेरिति सदैव निश्चितं ॥ इति प्रज्ञासया कामश्रु

न

यदाहृष्टपटोद्व० ॥ ३८ ॥ एतादृशत्वमन्यस्यवस्तुत्सत्वेन वार्यते ॥ न च काचित्प्रमोक्षा र्थे श्रुतिरेव प्रमाहिनः ॥ ३९ ॥ आसत्त्वमु
क्तमागेणवस्तुनैवोपपद्यते ॥ अप्रमाण्यस्वतस्त्रयस्वीकारादपि माग्यिवन् ॥ ४० ॥ स्वात्मा रिवलुनिषेधस्यात्र च किंचित्प्रसि
ध्यति ॥ इदं चेनातनवरां वस्तुत्वात्प्रतिपन्नवत् ॥ ४१ ॥ इत्येव प्रतिषिध्यस्य केन मूलानुमा भवेत् ॥ स्वतंत्रवृत्ती रचना संचे वाचेन
ने कुतः ॥ ४२ ॥ अचेतनत्वस्वातंत्र्ये मिति स्यात्प्रमाहन् ॥ रवेच्छानुसरिता मेव स्वातंत्र्यं हि विदो विदुः ॥ ४३ ॥ कुत इच्छा चेतनस्य
सेच्छेत्किमुचेतनं ॥ इच्छाम्यहमिति ह्येव निजानुभवरोधतः ॥ ४४ ॥ अचेतनेच्छापगताय हि भेदग्रहोत्र च ॥ कथं स नयतस्य स्या
न्मनोमदिति भेदतः ॥ ४५ ॥ मनसोपि गृहीतत्वादुत्पत्त्यात्मकतायतः ॥ कामस्य तु मनः कामः प्रियाप्रियविभेदतः ॥ ४६ ॥ देवि
ध्यं हृद्यते चास्य तस्माद्देदाग्रहः कुतः ॥ रचनानुपपत्तेस्तत्र सर्वज्ञानुमागतं ॥ ४७ ॥ अचेतनं जगत्कर्त्तृपियो दिव्यनोपमा ॥
एतत्प्रज्ञा रितवचनाच्चेतनाचेतनस्य च ॥ ४८ ॥ देविध्योपितु कामादेः कुतः रचामित्वमात्मनः ॥ साक्षादनुभवात्तदुक्तव्ये
पोदितुं क्वचित् ॥ ४९ ॥ इच्छारचामित्वमेवोक्तमिच्छावत्त्वं न चापरं ॥ किंचित्दृशागत्ये पि रचामित्वं लोकवद्भवेत् ॥ ५० ॥ सर्व
त्मतंत्रकामादेः किमु तेव परेशितुः ॥ न चानुभवगं कामस्वामित्वं वेदवागापि ॥ ५१ ॥ शक्तापवदितुं तस्मात्सातदुक्त्याभि
धायिनी ॥ मोक्षकामो भवेद्यो यदि मुक्ता इविष्यतः ॥ ५२ ॥ मोक्षकामस्य किं तेन रचनात्राथं चिको यतः ॥ कर्त्तृत्वस्य

व
तस्यैभोक्तृत्वमुपलभ्यते ॥ ५३ ॥ तं य विभागे च तयो मतिं नैव किंचित्कचिद्भवेत् ॥ सर्वमानविरोधैकदुर्दृशादीक्षितस्त्वं
यं ॥ ५४ ॥ मायावाद्युयमायायातनू शब्दानिराहृतः ॥ सारव्यस्तु सेश्वरो ब्रूते क्षेत्रानुयह शक्तिमान् ॥ ५५ ॥ अस्तीश्वरः
स्वयं भातः केन कर्मादिवर्जितः ॥ क्षेत्रशक्तिमती सैव जहति ब्रूज शक्तिमान् ॥ ५६ ॥ जीवः पर्जन्यवद्देवशक्तिमानी
श्वरः स्मृतः ॥ पृथिवीवत्प्रधानं तज्जीवसन्निधिमात्रतः ॥ ५७ ॥ बीजावपनकर्त्तृवैत्यत्र प्राह स्वयं प्रभुः ॥ अन्यत्र कापि शक्ति
र्न स्यात्तत्रैषो नारावहि ॥ ५८ ॥ नाराः की प्रेरयत्यंजरत्नदधीनः श्वसर्वदा ॥ सत्ताप्रधानपुरुषशक्तीनां च प्रतीतयः ॥ ५९ ॥
प्रवलयश्चताः सर्वाः नित्यं नित्यात्मनायतः ॥ यथानित्यतयानित्यं नित्यं नित्यशक्त्या स्वयेश्वरः ॥ ६० ॥ नियामयति नित्यं च नृ
रतेत्वदिति श्रुतेः ॥ रचभावजीवकर्माणि द्वयं कालः श्रुतिः क्रियाः ॥ ६१ ॥ यत्प्रसादादि मे संति न संति यदुपेक्षया ॥ इ
ति श्रुतेर्न संताद्या अपि नारायणं विना ॥ ६२ ॥ तत्पतंजलि विंध्यादिमतं न पुरुषार्थं ॥ चाविकैरुच्यते मानमंश्च नाना पुन
कुचित् ॥ ६३ ॥ देह आत्मा पुमर्थश्च कामार्थभ्यां विना न हि ॥ यदेव दर्शनेनास्य को र्थः प्रत्यक्षगोचरः ॥ ६४ ॥ लब्धे रणे
नैव हि नरे ॥ शास्त्रात्किं मोहनं विना ॥ स्वपरा र्थविहितत्वात्स्वमते नैव निष्कलं ॥ ६५ ॥ किमित्युक्तं तव छारं रथाप्रलपति
स्वयं ॥ देहादन्यानुभवतः आत्मा भाति शरीरेण ॥ ६६ ॥ मम देह इति व्यक्तं ममार्थ इति वत्सदा ॥ प्रत्यक्षस्यैव मानत्वमिति

२२

केनावसीयते ॥ ५७ ॥ यदितस्मादकं वेदप्रामाण्येन कथं भवेत् ॥ न चान्यामानता कापि प्रमाणेन वसीयते ॥ ५८ ॥ स्वप्ने तेनार्थरहित उपेक्ष्य ॥ पक्ष ईदृश ॥ सन्निधानाच्च तनस्य वर्तते यद्यचेतनं ॥ ५९ ॥ तथाप्यबुद्धिपूर्वत्वात् कुरु दोषः समो भवेत् ॥ अंगित्वं पुंरूपस्यैव सर्वैरेष्यनुभूयते ॥ ६० ॥ तदेगत्वात्किं तच्चैव स्यात्सर्वस्यापलापकः ॥ किमु सर्वेश्वरस्यास्य पलापाद्यते तारिवले ॥ अंगित्वं यदितस्यैव स्वातंत्र्यं चेन्न चारिवले ॥ तत्प्रेरणेप्यशक्यत्वात् स्वातंत्र्येन्यो ह्यपक्षितः ॥ ६१ ॥ न च स्वातंत्र्यमस्यैव प्रत्यक्षादिविरोधतः ॥ हिताक्रियादिदोषाच्च सङ्गना नीश्वरमतं ॥ ६२ ॥ संसारिणो न्यं सर्वज्ञं सर्वशक्तिमनोपमं चेतनाचेतनस्यास्य सत्त्वादेस्तदधीनतां ॥ ६३ ॥ नांगीकुर्वतीत्येतेषां सर्वेषां च समाश्रमे ॥ तस्माच्छ्रुतिप्रमाणेन युक्तिभिश्च परोहारी ॥ ६४ ॥ अंगीकार्यते मोनित्य ॥ सर्वैरपि सुनिश्चितं ॥ नित्यज्ञानप्रयत्ने संख्याद्यैरपि पंचभिः ॥ ६५ ॥ युक्तमीशं वदंतो न्येन दिष्टा दृष्टिचोदिताः ॥ परमाणवश्चतुर्वर्गाः संयुज्यंते द्विशो रिविलाः ॥ ६६ ॥ परमाण्वद्वयेनैव स्यत्तत्कं नाम जायते ॥ द्यएकत्र येरात्र्यएकं तैश्चतुर्भिस्तदात्मकं ॥ ६७ ॥ तत्तत्स्व नियमेनैव रवंडावयविनां भवः ॥ तत्तत्स्वानियमेनैव सर्वावयविसंभवः ॥ ६८ ॥ कारणं समवायाख्यं परमाणवादिब्रह्म ॥ ईशो ह्यहं कालास्तु निमित्तकारणमतं ॥ ६९ ॥ सामान्यात्यविशेषौ च समवायश्च तत्रयं ॥ नित्यक्रिया अनित्याश्च गुणद्वयोद्विरूपकः ॥ ७० ॥ कार्ये गुणक्रियाणोऽनुसमवाय्यकारणं ॥ कारणरूपगुणाश्चानुसं

२३

श्रीगुरुभ्योनमः ॥ ॥ स्मृतियुक्तिश्रुतिगुणयुक्तयो बहुयुक्तयः ॥ ११४ ॥ एवं चतुर्विधानैव विरुध्यंते च यं प्रति ॥ इति प्रथमपादेन निराश्रितेयभियोगतः ॥ ११५ ॥ दर्शनानां प्रवृत्तत्वात्तद्व्याश्रयकत्वे पुनः ॥ अनादिकालतो वलाः समयादिप्रवाहतः ॥ ११६ ॥ न चोच्छेदोक्तिस्तस्यापि समयस्यैव तोविभुः ॥ अतिमूलत्वमेतेषां पृथग्दर्शयति स्फुटं ॥ ११७ ॥ तर्कैर्हृदतमेरेव वाक्यैश्चागमवादिनां ॥ दोर्लभ्याश्चुक्षुधुक्षीनां बाहुल्यमादल्पवेदिनां ॥ ११८ ॥ तमसत्त्वाच्च लोकस्य मिथ्याज्ञानप्रसक्तिः ॥ विद्वेषासरमेतत्त्वैतत्त्ववेदिषु चानिनां ॥ ११९ ॥ अनादिवासनायागादस्मृराणां बहुत्वतः ॥ दुरायहगृहीतत्वाद्दुर्तते समयाः सदा ॥ १२० ॥ तथापि शुद्धबुद्धीनामीशानुग्रहयोगिनां ॥ सुयुक्तयस्तमहन्पुराणि मानुगताः सदा ॥ १२१ ॥ इति विद्यापतिः सम्यक्समयानां निराहृतिः ॥ चकार निजसत्त्वानां बुद्धिशालत्वसिद्धये ॥ १२२ ॥ चेतनाचेतनं तत्त्वद्वयमेव निरीश्वराः ॥ आहुरतत्त्वं च पंचत्वविभागश्च मचेतनं ॥ १२३ ॥ चेतनं तदसंख्यातं मिमं न्यद्रिदो जितं ॥ अचेतनस्य कर्तृत्वं स्वातंत्र्येण निगद्यते ॥ १२४ ॥ परस्परविभेदश्चकार्याणामान्यं भवेत् ॥ शोक्तं चेतनस्याहुः केचित्तामपि नापरे ॥ १२५ ॥ स्वरूपचेतन्यबलात्प्रकाशाच्च योगितां ॥ प्रकृतेश्च स्वरूपस्य विवेकाग्रहमेव तु ॥ १२६ ॥ अभोगवादिनो भोगमाहुर्भेदं यहातये ॥ भोगिनामुक्तिरुद्दिष्टा सरवाभोगवादिनां ॥ १२७ ॥ इदं स्यात्संयतं न युक्तौ तावु भावपि ॥ चेतने चानुसारिण

२३

२३

तरूपलभ्यते ॥ ८५ ॥ अन्यदेवद्वयं न तत्त्वं महत्वाणुत्वयोः ॥ ८६ ॥ बहुत्वात्मत्वयोः र्द्वयं संख्यायां उपलभ्यते ॥ ८७ ॥ अत्येनेमेक
भागानां तावत्त्वमेव गणयते ॥ अणीयाश्च महीयाश्च भगवानाग मोदितः ॥ ८८ ॥ आनं त्यवाचकः शब्दो हि ध्यानं त्यपि मानं तो
याति नैव गुणाल्पत्वं कालाल्पत्वं च मानं ॥ ८९ ॥ सर्वकालगतस्याल्म काले पिस्यादवस्थितिः ॥ महागुणस्य चाल्पे
गुणस्यादिति चेद्भवेत् ॥ ९० ॥ तावत्त्वमेव नैव स्याद्देशे ये तन्न नो मतं ॥ महत्त्वोल्मत्वमपि हि व्योमवत्साहवेदवित् ॥ ९१ ॥ यद्यल्म
देशसंख्यानं न सर्वत्रापि नो भवेत् ॥ स्थितस्य तुल्मदेशेषु सर्वगतत्वं भवेद्भवं ॥ ९२ ॥ एकत्राप्यनवस्थस्य कुत एवाविवक्ष्य
तां नून्यत्वमेव तस्य स्याद्यस्यैकत्रापि न स्थितिः ॥ ९३ ॥ अतो नाणुत्वविश्रान्तिर्न महत्त्वस्य वा क्वचित् ॥ उभयानं त्ययुक्त
स्माद्यदि मुखं महद्भवेत् ॥ ९४ ॥ तच्च ब्रह्म परं साक्षात्सर्वानं त्ययुतं सदा ॥ यदि साक्षी स्वयं भातो नो मानं केन गम्यते ॥ ९५ ॥ अक्ष
जादेश्च मानत्वं मनवस्तु न्यथा भवेत् ॥ अतः सर्वपदार्थानां भागः संत्येव सर्वदा ॥ ९६ ॥ सर्वादिश्च पिसंबंधो विभागः पराणुत
तत्संयोगादनियतात्पदार्थानां जनिर्भवेत् ॥ ९७ ॥ इयोरैव तु संयोग इति केनावसीयते ॥ कारणस्य गुणास्तेन भवेद्युः कार्यग
म्यपि ॥ ९८ ॥ तारतम्येन सर्वेऽपि महात्तृणां वा यतः ॥ न च तत्प्रोक्तं सृष्टौ तु मानं केवलं कल्पना ॥ ९९ ॥ कथं साक्षि मितस्या
स्य शङ्क्याक्षरणे क्वचित् ॥ यदि साक्षि मितं नैतन्नानुमातव्यं तत्ते ॥ १०० ॥ पक्षी कर्तुं मशायत्वा तु कुत एवावुमा भवेत् ॥

२३६

ति

यत्र नास्ति पदं न्यासः करतविषयमात्रुयात् ॥ १०१ ॥ देशांतरादिशब्दाश्च शब्दाश्च शृंगादिशब्दवत् ॥ सहजं च सजातीयं नारम्भस्य
क्षेपि मेव हि ॥ १०२ ॥ येनैव च प्रकारेणात्पसिधमनुमीयते ॥ तेनैव शब्दाश्च शृंगादेः शब्दमस्ति त्वकल्पनं ॥ १०३ ॥ प्रत्यक्षाभागमो
वापि भवेद्यत्र नियामकः ॥ सैव व्याप्तिर्भविन्मानेनान्यासं हि धर्मलतः ॥ १०४ ॥ सहजं निभात्रेणानव्याप्तिरवसीयते ॥ यदे
व्याप्यं रेके स्य सृष्टं जं वागमो भवेत् ॥ १०५ ॥ तन्निर्धारितयुक्तिर्व्याप्तिः सैव परानहि ॥ अन्यथा स समसभावाप्यनु
मयापतेत् ॥ १०६ ॥ अनिष्टानि च सर्वाणि सनुमा कामचारिणी ॥ कार्यकारणयोश्चैव गुणादेः पंचकस्य च ॥ १०७ ॥ भिन्नस्यै
व तु संबन्धः समवाये न्यर्ह्यते ॥ भिन्नत्वसाम्यतरत्तस्य ताभ्यां योगो भवेद्भवं ॥ १०८ ॥ सखनिर्वाहकश्चैतस्याद्वयमेव तथानवि
विशेषरतद्वत्त्वादिर्यद्वाभिन्नेवसीयते ॥ १०९ ॥ गुणक्रियादिरूपस्य निषेधः केन हेतुना ॥ इवमेव ततो न तविशेषात्मा तया स
दा ॥ ११० ॥ नानाव्यवहृते हेतुर्न तत्त्वं विशेषतः ॥ विशेषश्च विशेषी सखनेव समवायवत् ॥ १११ ॥ कल्पना गुरुता दोषा
त्पदार्थांतरतानहि ॥ कल्पयित्वा षट्पदार्थांस्त्रिभावा नपि केवलं ॥ ११२ ॥ एकस्मिन्सविशेषश्चैत्किं पूर्वतस्य विस्मृतिः
येन प्रत्यक्षसिद्धेन व्यवहारो विहो भवेत् ॥ ११३ ॥ अवाभावविभागेन यं विना न कथंचन ॥ एतादृशो विशेषस्मिन्कोटिषो
वादि नो भवेत् ॥ ११४ ॥ अनेन प्रतीतिश्च कार्यकारणपूर्वके ॥ अभावांतपराधे स्तिरविशेषो वसीयते ॥ ११५ ॥ सामान्या

२४

रिपदाधेष्टुतन्निष्ठत्वादयोऽखिलाः॥ कथं धर्मानि वार्यते वस्त्वैव्येपि हि वादिभिः॥ १६॥ कार्यस्य ततन्निष्ठत्वं गुणादेव्यापितादि
क॥ कथं विज्ञेयं नैवास्ति सच धर्मेपि रोयदि॥ १७॥ षट्पदार्थातिरक्स्यात्पदार्थानियमपि हि॥ धर्मस्य धर्मसंतानादनवरु
करो भवेत्॥ १८॥ सामान्यस्यापि सामान्यगुणस्यापि गुणोत्पत्तिः॥ नांगीह्यतः सचयदि नानवरुद्धा क्वचिद्भवेत्॥ १९॥ असम
त्पक्षे गुणायाश्च तदंतो हिविशेषतः॥ अनन्यत्वात् नानवरुद्धा भेदो नाशे भवेत्तथा॥ २०॥ विशेषमेव संश्रित्य विशेषो बलवान्यतः॥
दृष्टिप्रमाणतश्चैव विरोधो दृष्टाने कथं॥ २१॥ विरोधोऽयं विरोधश्च यतो दृष्टनिमान् कैः॥ ततो दृष्टे विरोधस्तु सद्भिः पाद्यते क
थं॥ २२॥ अभिज्ञा भगवान्स्वेनांतदन्तेन विभेदवान्॥ नित्या धर्मसिद्धीयास्तु सर्वस्माभेव भेदिनः॥ २३॥ सामान्यो ह्येदिनो
न्यत्र धर्मा उभय रूपिणः॥ भवेत्त एवो ह्येहा तदन्तेन समस्तत्रा॥ २४॥ अत्रांशिनो रभेदेन त्वं शसंयोग एव हि॥ अंशि
नो नानवरुद्धा तोयद्यप्यं शेषविश्रमः॥ २५॥ एकस्मिन्नाल एवान्यः संयोगो जायते यदि॥ अनवरुद्धा तदेव स्यात्संयोगे क्य
भवेत्कसा॥ २६॥ अत्रांशयोगो ह्येव ह्येकासा नवरुद्धिः॥ यद्यं शो न संयोगः कार्येषु प्रथिमा कथं॥ २७॥ परमाणोर
णो नस्ति महत्तत्त्व दुतं च॥ अणुनां प्रथिमापेक्षुं विनैव अणुकेपि सः॥ २८॥ परमाणोर्महत्त्वं च विनैव तद्वचः कथं॥ अंशि
नो न शो रभेदो यमं नो ननु भिदाभिदा॥ २९॥ सर्वप्रत्यक्षविषयः कथमेव ह्यपोद्यते॥ संयोगश्च विभागश्च सद्भवेव ह्यथ क
थं॥ ३०॥

२४

योगोऽव्यकरणं॥ ३१॥ एवं स्थितेऽपि सिद्धांते विशेषरूपत्रकालितः॥ अणुके परमाणोर्बह्वत्वं परिमं उतं॥ ३२॥ नकारणं क
र्यगुणैर्वैरूप्यतत्रकरणं॥ इत्याहु र्छान्थो वाचविद्यार्थिनाः स्वयं प्रभुः॥ ३३॥ महत्त्वं चैव दीर्घत्वं च अणुकायेषु कालितं॥ तस्मा
च्च सदृशं कार्यं तत्कार्येषु जायते॥ ३४॥ यथा तथैव ह्यस्वत्वात्पारिमाण्यं इत्यतोऽपि हि॥ जायेत सदृशं कार्यं परिमाणं समत्
तः॥ ३५॥ न चैव महत्त्वं चैव दीर्घत्वादपि नो भवेत्॥ सदृशस्य हि कार्यस्य नैव योगः कथंचन॥ ३६॥ अप्रत्यक्षत्वमेव स्या
द्यतः कार्येषु अणुत्वतः॥ इति चेन्न महत्त्वं च परमाणोर्बह्वत्वं च॥ ३७॥ कथं अणुकपूर्वेषु नाणुत्वमपि कथ्यते॥ प्रत्यक्षत्व
तदन्यत्वे पुरुषोपक्षयारिविहे॥ ३८॥ अणुत्वं च महत्त्वं च यतो वस्तु व्यपेक्षया॥ तारतम्यस्थिता यस्मात्पदार्थाः सर्व एव च॥
३९॥ यथा महत्त्वविश्रान्तिस्तथा अणुत्वस्य चेष्ट्यते॥ परिमाणत्वतश्चैव महत्त्वस्यापि विश्रमः॥ ४०॥ दृश्यते नंत इत्येव
तथा नंतमणवपि॥ न महत्त्वगुणतस्तत्त्वानिति ही श्वरः॥ ४१॥ परिच्छिन्नस्तथा एव नैतावद्भागा क्वचित्॥ विश्रान्तो
यद्यनंतोऽऽ कश्चिदरन्तीति गम्यते॥ ४२॥ नावसाययितुं शक्यो विरोधो देवकेवलं॥ केवलं साक्षिमानेन कालो दे शोऽपि न
तवान्॥ अपर्यवसितिश्चाणोर्दृश्यते साक्षिणा इत्येव॥ यदि नो साक्षिगम्यते॥ केन गम्यते॥ ४३॥ विश्रान्तिस्तारतम्येन दृश्य
ते ह्यनुमानतः॥ यथा गमादनंतं महत्त्वमवगम्यते॥ ४४॥ अनंतमेव चाणुत्वं कुतो नैवावसीयते॥ महत्त्वा एव त्वयो नैव विश्रान्ति

महत्त्व

२५

र्थ एव क॥ समवायो यदित्यस्य चैकत्वात्सिद्धसाधनं ॥ ४६ ॥ यद्यस्योपाधिको भेदः कुत एव क्वमिष्यते ॥ नानेवार्थं हि तेनेष्टमत
 औपाधिकान्यथो॥ ४७ ॥ सत्यत्वात्कोविशेषस्यान्मायावायन्यथा भवेत् ॥ उपाधिजन्यतद्भूमिमिति चोपाधिकं संवेत् ॥ ४८ ॥ उभय
 त्राप्यनतास्युः समवायादतरत्ततः ॥ भिन्नत्वं चैव तेष्वस्ति कोविशेष उपाधिके गो ॥ ४९ ॥ अविद्यमान एवाच्यः समवायो धिगम्यते ॥ उ
 पाधिना तद्भूमिकमनुमाननमा भवेत् ॥ ५० ॥ एवमेवासतः सता समवायो जनिर्निर्मा ॥ तत्रापि कश्चिदोषाणां नैव किंचिन्निवारकं ॥ ५१ ॥
 अस्मात्पक्षे विशेषस्य सर्वत्रांगी ह्यतत्त्वतः ॥ नास्ति दोषं किंचिद्भावोद्भवश्च स एव हि ॥ ५२ ॥ अभावस्य च धर्मस्य भविता स्तेषां च
 तेखिलं ॥ प्रत्यक्षमाननः सर्वमेतन्नो वारणक्षमं ॥ ५३ ॥ सर्वभावाभावाश्च पदाथारेण सर्वदा ॥ तथापि प्रथमबुद्धे यो निषेधस्य
 चरः ॥ ५४ ॥ सो भावो विधिबुद्धेरुगोचरः प्रथमं परः ॥ तस्मात्प्रथमं भेदादिसदित्येवावगम्यते ॥ ५५ ॥ अस्ति भावो विधिबुद्धेरुगोचरः सो देहः ॥ ५६ ॥
 भावश्च परमता ॥ इत्यादियुज्यते सर्वं प्रत्यक्षादिप्रमाणातः ॥ ५७ ॥ अन्यो न्यायः भेदो च पृथक् च पृथक् पृथक् ॥ यत्क
 ल्मयं तित्तैव कल्मसा गौरवादुतं ॥ ५८ ॥ पर्यायत्वे न तेनाहं ज्ञायते सर्व एव हि ॥ भेदस्य तु स्वरूपत्वे गेवदति च शून्यता ॥ ५९ ॥ व
 अदुतास्ते यतो न्यस्य प्रतियोगित्वमिष्यते ॥ प्रतियोगिनो हि भेदो यं न तु स्वस्मात्कथंचन ॥ ६० ॥ विभागेनात्मतेष्वप्याकुत एव च
 शून्यता ॥ न शून्यानां हि संयोगाद्भावो वस्तुन इष्यते ॥ ६१ ॥ विदारणार्थं धातुश्च विभागुणवाचकः ॥ अविदारणे पिद्यास्यस्य

सं २ लि

व

२५

१७

१७

क्य

भिन्नावौशैतुतस्य च ॥ ६३ ॥ अत उन्नतवर्गं त्वान्मायावादोऽपेक्षितः ॥ न चामंदसदानंदस्य धनं तगुणार्णवः ॥ ६४ ॥ ईश्वरोष्ट
 गुणत्वेन प्रमेयो प्रमितत्वतः ॥ मय्यनंतगुणेन तैगुणतो नंतविग्रहे ॥ ६५ ॥ अनंतगुणमहात्म्यं ज्ञानगुणार्णवः ॥ नारायणः
 परोक्षोपचेतनेभ्यः परंपरं ॥ ६६ ॥ इत्यादिवदतद्वाक्येन नंतैश्चावसीयते ॥ अनंतगुणता विष्टोः कथमेव ह्यपोद्यते ॥ ६७ ॥
 यद्यनंतविशेषाश्च तद्ज्ञानादेर्निवारिताः ॥ कथं तैर्द्विषयता सार्वज्ञार्थविधीयते ॥ ६८ ॥ औपाधिकविशेषस्तु पूर्वमेव निराहृत
 तः ॥ स्वप्रकाशत्वमपि तु यै ज्ञानस्य निवारितं ॥ ६९ ॥ कथं सर्वज्ञता तस्य स्वज्ञानाधिगमविना ॥ ज्ञानं विश्वाधिवात्वेकतद्ज्ञानविषय
 परं ॥ ७० ॥ इति ज्ञानहये नैव सर्ववित्परमेश्वरः ॥ इति चेदेष एवार्थे ज्ञानावसितोऽयं हि ॥ ७१ ॥ स्वप्रकाशत्वमेव स्याद्ज्ञानह
 तद्विशेषणं ॥ ज्ञानांतरणचेदत्र भवेदेवानवरिति ॥ ७२ ॥ प्रकाशत्वमेतस्मादुनिवारं समाप्यते ॥ सुखवान् सुखं च श्रिया
 दिति व्याप्तिश्च नो भवेत् ॥ ७३ ॥ निदुरवत्वं महानंदश्रुत्यै वै नृस्य भाष्यते ॥ यो ज्ञानो यपि पासे च शोकादोश्चातिवर्त्तते ॥ ७४ ॥ अ
 नंदं ब्रह्मणो विदुर्निपात्येति काचसा ॥ ईश्वरस्य तद्वैधेष्टत्वं दुरितोपाधिरित्यपि ॥ ७५ ॥ उक्ते किमुतरं ब्रूयाद्युसनादरत
 त्यरः ॥ न चात्मदुरिते रयादतश्च तन्निवार्यते ॥ ७६ ॥ सहदृशं न मात्रेण श्रुतीनामपलापकः ॥ यस्तोदरपि पापं स्वहेतुत्वं हि

शक्ति

३

ॐ

पुन

सर्ववस्तुषु ॥ फलादीनां विशेषणसर्वत्रापीयते ॥ ५ ॥ सत्त्वेन क्षणिकत्वं चेदाकाशस्या विशेषतः ॥ अविशेषोऽखिलस्य
 पिसत्त्वात्किं नानुमीयते ॥ ६ ॥ यथाकाशस्य सत्त्वेन कुतरावनरादिषु ॥ सधर्मिप्रतियोगित्वमभावस्यनियामकं ॥ ७ ॥
 तौ विनान्त्यभावश्चैकचिद्वृष्टकदाचनत्रयधर्मिप्रतियोगित्वकौर्मशास्यावगम्यते ॥ ८ ॥ स्वीकारत्यागतोदृष्टदृष्टयोऽसर्वव
 स्तुषु ॥ गुणानुभूतगवासौ विदधात्यधिकं पुनः ॥ ९ ॥ उत्तरोत्पत्तिमन्त्रिणविनाशात्पूर्ववस्तुनः ॥ न संस्कारार्थकत्वं च यु
 ज्यते कस्यचित्कचित् ॥ १० ॥ अतो ज्ञातं मयैत्यादिनरेयमनुमाकुतः ॥ एकत्वमनुभूतिर्युक्त्यत्वा निमित्तानि काभिद ॥
 ११ ॥ कुत आत्मादिकेषु स्याद्वा नुभवोयतः ॥ कार्यकारणयोश्चैककालीनत्वं विना कथं ॥ १२ ॥ पूर्वसंस्कारयो
 गो स्यादुत्तरोनियमेन च ॥ संबंधाणवसंस्कारमन्यत्रादधतेखिलाः ॥ १३ ॥ असंबंधकथं पूर्वउत्तरेवासनाकरः ॥ एककालतयायो
 गं विना संस्कारतः कथं ॥ १४ ॥ क्षणमात्रमवस्थानं स्वीकृतं सर्ववस्तुषु ॥ पूर्वमध्यापरकलारहितक्षणाद्व्यते ॥ १५ ॥ पूर्वभावम
 वं कार्यमुत्ततन्नाशसंबंधं ॥ योगपदं सति भवेदुत्पाद्यानामशेषतः ॥ १६ ॥ विनाशे चैतत्कार्यके येषौ च काप्रमा ॥ अभेदेपिवि
 शेषेण देहदीपफलादिषु ॥ १७ ॥ विशेषदर्शनं युक्तमस्माकमनुभूतितः ॥ विशेषदर्शनं मानं यद्विनरेयं कृतं ॥ १८ ॥ दिरवस्तु
 खे चरचदृष्टांताद्वा ॥ वौ सञ्चेत्कचिद्भवेत् ॥ विश्वं प्रत्यक्षं गत्यत्वा तयो यो नुमितं वदेत् ॥ १९ ॥ मायावादि वदेवासादुपेक्ष्योमिति मि

४ उत्तरीदिशकालतः ॥ वस्तुतश्च तदस्मीति नित्योपासापनेक्षितं ॥ नागादिदोषनहितः

सर्वप्रमाणसिद्धं यद्दुर्धर्मेनैव सर्वदा ॥ २० ॥ कथं तु तस्य बुद्धित्वं विश्वमन्यच्च किं प्रमांसर्वलोको विभेद्यं ज्ञेयस्मादनुभवत्सदा ॥ २१ ॥
 तस्यापलापिनं किं निष्प्रमाणकवादिनः ॥ सोहतद्विदमेवाहं स्वरूपी सद्गगनं दिशः ॥ २२ ॥ सत्यादुत्पाद्यनुभवाः सदा तत्प्रतिपक्ष
 गाः अतो निमित्तानि सखिलप्रमाणप्रतिपक्षगं ॥ २३ ॥ दुर्मेतं को नु गृह्णीयादिनाः स्वरतातिं यो चित् ॥ अपरश्च शून्यमखिलं मनो वाच
 प्रमोचरं ॥ २४ ॥ निर्विशेषं स्वयं भातं निर्लेपमजरामरं ॥ अशेषदोषरहितं तद्भावं योगिनो ॥ २५ ॥ तस्यैवा नादिसंस्तानाना
 भेदात्मकं जगत् ॥ सद्विवाभातिसत्यत्वं सावतं तस्य चेक्ष्यते ॥ २६ ॥ परमार्थिके सत्यत्वं शून्यादुत्पत्त्यनकचित् ॥ सां वृत्तेनैव सत्त्वेन
 व्यवहारोऽखिलो भवेत् ॥ २७ ॥ शून्यात्संस्तानयोगेन विश्वमेतत्प्रवर्तते ॥ सत्त्विकालेषु न श्वातोऽस्ति मितं शून्यतां व्रजेत् ॥ २८ ॥ र
 तिब्रूते तमुद्दिश्य जगाद जगतां गुरुः ॥ नासतो जगतां भावो न हि दृष्टा सतो जनिः ॥ २९ ॥ सतिः क्वचित् प्रमाणं च दृष्टिरेवाखिलाद्
 रं ॥ यद्येवं सप्तमरसान्धुरादिवपीनता ॥ ३० ॥ भवेज्जनस्य प्राजरिशृंगं गोरिव द्यातकं ॥ कार्यार्थकारणं सञ्जनोपादद्यात्कथं
 चन ॥ ३१ ॥ न प्रवर्तेति चेष्टा शून्यादेवैव संभवत् ॥ दिशकालादिनियमो न हि शून्यात्सतो भवेत् ॥ ३२ ॥ पुरुषे चानुसारेण यद्वि
 चित्प्रजायते ॥ किं नानुमीयते तद्दृष्टुं त्वात्पुरुषोद्भवः ॥ ३३ ॥ सर्वस्यापि न चाभावो विश्वं सति तिगम्यते ॥ यतो नुभवो धेतुवचनवा
 दितः कुतः ॥ ३४ ॥ स्वप्नभातिवदेवैव संस्तुते ॥ यदिसत्त्वेन किंचात्र भ्रमो नैव निवर्तते ॥ ३५ ॥ अनोदरस्य विश्वस्य नियमितं
 दि चेक्ष्यते ॥ निराशे च निवर्तते तस्याः ॥ ३६ ॥ तत्त्वसंभवान् ॥ ३७ ॥ दृष्टस्य श्रान्तिताचेत्याददृष्टेन भ्रमः कुतः ॥ गवामशृंगभावेन न

२८

हिस्थाद्यत्राशङ्कितः ॥ ३८ ॥ अस्माकं तु प्रमाणेन प्रसादादीश्वरस्य च ॥ उक्तं भन्यागमानां च प्रमाण्याद्युज्यते रिविलं ॥ ३९ ॥ दृश्यत्वादिम
तं मिथ्यास्वप्नवच्चैदियं च मा ॥ मिथ्याचेत्साध्यसिद्धिर्नित्यमिदं न चेद्भवेत् ॥ ४० ॥ साधकत्वमसत्यस्य साध्यं विप्रतिपत्तितः ॥ तस्य
चेत्वनवरुद्धास्यात्सत्त्वास्यानुभूतितः ॥ ४१ ॥ अनुभूतिविरोधेन मिथ्यात्वे मनकाचन ॥ अतीतानागतौ कालावपिनः साक्षिगोचरौ
॥ ४२ ॥ तत्संबन्धितया सत्त्वमापि दृष्टस्य साक्षिगं ॥ दृष्टदृष्टं तु यदृष्टं दृष्टाभासरं ततोपरं ॥ ४३ ॥ भ्रान्तेः संवत्सितस्य स्याद्विशेषाव्यभिच
रवान् ॥ तेनाप्यंगीकृतं सम्यक् सत्तः सत्यत्वमेव हि ॥ ४४ ॥ चिज्ञानाद्व्यभिचारोऽस्य कदाचित्तरयादिति प्रमा ॥ नैव दृष्टा प्रमासाचनं भवेत्स
विरोधतः ॥ ४५ ॥ भेदो विशेष्यधर्मादियहणोपेक्षया यदि ॥ अन्योन्यश्रयताहेतोर्ग्राह्यरतियत्र तत् ॥ ४६ ॥ स्वरूपं वस्तुनो भेदो य
न्न तस्य ग्रहणं ॥ अन्यथास्यामुना भेद इति वस्तुन युज्यते ॥ ४७ ॥ अग्रहीतो यदा भेदस्तदा स्वरूपादिति ग्रहः ॥ स्यात्प्रतीतिविरोध
स्तद्विद्वत्प्रतिपत्तिरथा वदेत् ॥ ४८ ॥ धर्मिष्वपि प्रतियोगित्वतद्देहायुगपद्यदि ॥ विशेषणविशेष्यं च तद्भावश्चैव ग्रह्यते ॥ ४९ ॥ को विरो
धः ॥ स्वरूपेण गृहीतो भेद एव तु ॥ अस्यामुष्मादिति पुनर्विशेषणैव गृह्यते ॥ ५० ॥ किंच भेदः कथं ग्राह्य इति यः परिच्छति ॥ ध
र्मादिभेदग्रहणालेनोक्तो न्योन्यसंश्रयः ॥ ५१ ॥ अन्यत्वाग्रहणे प्रोक्तः कथमन्योन्यसंश्रयः ॥ अन्यत्वं यदि सितं स्यात्कथम
न्योन्यसंश्रयः ॥ ५२ ॥ यदा दृश्यास्य वत्काराण्युपजात्यकाराकरो मायी प्रथममिदं चैव तदुपेक्ष्योक्तं भूषिभिः ॥ यच्च न्यवदिनः
शून्यं तदेव ब्रह्ममापिनः ॥ न हिलक्षण भेदोऽस्ति निविशेषत्वरतस्तयोः ॥ ५३ ॥ अतः तादिविरोधे त्वमुपयोश्चैव लक्षणं ॥

२८

रूपस्य ग्राहिहेतुभ्यं परमाणोरनित्यतां अनुमेयश्रुतीनां च विरुद्धत्वात् न तन्मतं ॥ ५४ ॥ उपादेयमतश्चायमविरुद्धं संम
न्वयः ॥ वैभाषिकाश्च सौत्रातः ॥ रचरसंक्षालिकं जगत् ॥ ५५ ॥ अणुनां समुदायं च कालकर्मनिमित्ततः ॥ उत्पत्तिकाले
मुक्तानामात्मानं च क्षणस्थितं ॥ ५६ ॥ नित्यं संतानमेतेषां पंचरक्थात्मना स्थितं ॥ संस्काररूपविज्ञानसंज्ञादुःखात्मना
स्थितिः ॥ ५७ ॥ दुःखभावं स्वरुचं चाहुन रूपज्ञानसंततिः ॥ मोक्षं स समुदाये हि नैवास्मादवयुज्यते ॥ ५८ ॥ नोभयोश्चोभयत्वं
च तत्समुदायव्यपेक्षया ॥ अतो न्योन्याश्रयत्वेन समुदायो न युज्यते ॥ ५९ ॥ अन्योन्यापेक्षया पुंसः समुदायत्वं वेदनं ॥ स्या
त्तत्सदा तनत्वेऽपि तच्च सामीप्यहेतुकं ॥ ६० ॥ इति चेत्कार्यसंभूतिमात्रव्यावृत्तिकारणं ॥ न तु कार्यविशेषेषु व्यावृत्तिकारणं भवे
त् ॥ ६१ ॥ अतोर्थोदयसंयोगी रूपकारणात्तात्मनः ॥ संयोगिरूपराहित्यं नैव तद्ज्ञानतापि हि ॥ ६२ ॥ विशेषकार्यजनकं
यदि कारणमिष्यते ॥ कुतः समानरूपत्वं कारणात्तामपि सर्वज्ञाः ॥ ६३ ॥ अतो नित्यत्वाय किंचिद्व्यस्य कस्यापि कारणा
अदृष्टमपि तस्यैव विशेषापादककुतः ॥ ६४ ॥ यस्य कस्यापि यात्किंचिद्विशेषमुपपादयेत् ॥ कार्यं च कारणं चैव यत्किं
चिद्व्यस्य कस्यचित् ॥ ६५ ॥ सर्वत्र नियामकाभावाददृष्टस्यैव कारणं ॥ इति नित्यविनाशित्वे केन मानेनाम्यते ॥ ६६ ॥
इदं न जायते मुष्मादित्यत्रापि न कारणं ॥ विनाशोऽतएव न दृश्यते सदा तनः ॥ ६७ ॥ दृश्यते प्रत्यभिज्ञातः रश्मिरेव

20

दिव्यासंनारो न नो मेते ॥ ३७० ॥ नैवंतस्यान्यथाभावोयस्यानित्यत्वमीरितं ॥ रूपादियुक्तस्य तथा जगन्नाशित्वसिद्धये ॥
व्याप्ता तथा च तथाभावादात्मनो नित्यता भवेत् ॥ नित्योर्ध्वगतिरप्येषायामुक्तिरिति कथ्यते ॥ ३७१ ॥ आलोकाकाशमाद्यस्य क
थं न विद्यतिश्चरसा ॥ कीदृशश्चान्यथाभावो न हि शेतुतयेष्यते ॥ ३७२ ॥ संस्कारनायगमश्चेत्स न हि भूसागरादिषु ॥ यः कश्चिदन्य
थाभावो यादृमुक्तिश्च तादृशी ॥ ३७३ ॥ देहमानविकारः स्यादिति स्मरान्मात्मनः ॥ आह हस्यादिदेहेषु ह्यपि स्यादन्यथाभवः
॥ ३७४ ॥ अणुदेहस्य जीवस्य गजत्वे विद्यति हि यः ॥ देहव्याप्त्ये विशेषः करुणस्यास्मिन्नुत नोचनु ॥ ३७५ ॥ गीतात्पुष्पफलावाप्तिः
स्य शक्तिः कार्यसो ह्यिति ॥ अपि वक्षस्य दृश्यं तदति नानात्मता भवेत् ॥ ३७६ ॥ रावंचात्मा कस्तन्यमिति तत्तत्त्वाद्देहवित् ॥ सर्वज्ञ
त्वादिकैः सर्वैर्गुणैर्युक्तं सदाशिवं ॥ ३७७ ॥ जगद्विचित्ररचना कर्तारिदोषवर्जितं ॥ आहुः पशुपतास्तच्च बहुश्रुतिविरोधतः ॥
॥ ३७८ ॥ नोपादेयं मतं ह्यस्य देवस्य रक्तहिगर्तकं ॥ उत्पेक्षान्तिरस्य गुणीषे सत्यतिषेदं ॥ ३७९ ॥ यद्विष्टोऽरूपमहंतुरादमाकष्य
ते मया ॥ धनुर्येकामयेतत्तमुग्रमाशिश्नदेवता ॥ ३८० ॥ अग्निश्च देवानेकोऽसाचासीन्नारायणः पुरः ॥ तस्माद्दुष्टं संप्रसादश्च
भूतावैष्टान्तमरवा ॥ ३८१ ॥ यजेनयत्तमयजन्ता ॥ बध्नन्पुरुषं पशुं ॥ यो भूतानामधीयतीह द्रव्यं तिरिह ॥ ३८२ ॥ इत्यादिश्रुतिसा
मर्थोत्पारतं च्यजनिर्मतिः ॥ पराधीनपदप्रतिरजत्वं प्रहयेष्ववः ॥ ३८३ ॥ प्रतीयते स दोषत्वात्तेशः पशुपतिस्ततः ॥ अशरीरस्य

729

तस्मै संबोधो जगता एकचित् ॥ ८५ ॥ कर्तृत्वेन न युज्येत देहि नो ज्ञान ददितुं ॥ न च देहादिविष्टिं प्रस्यस्याङ्गो ग संभवत् ॥ ८६ ॥ अ
धिष्ठाने स्थितः कर्ता कार्यं कुर्वन् प्रतीयते ॥ नास्याधिष्ठानयोगोऽस्ति भूतानां प्रलये तदा ॥ ८७ ॥ अदेहश्चेदसर्वज्ञः शिलाकाष्ठादिवत्
रा ॥ देही चेदंतवानेव यज्ञदत्तनिद्विनात् ॥ ८८ ॥ न चैतदरिविलं विष्टोऽश्रुतिप्रामाण्यगौरवात् ॥ मनोबुद्ध्यंगितं विष्टोऽर्लक्षयामो
य एव सः ॥ ८९ ॥ स एव देहो विज्ञानमैश्वर्यशक्तिरूर्जितः ॥ देहो विष्टो नैव विष्टो वा सुदेवोऽयतो भवेत् ॥ ९० ॥ एको नारायणस्त्व
सी न ब्रह्मान च संकरः ॥ अजस्य नाभावश्चेकमर्पितं मात्रया परः ॥ ९१ ॥ स देहः स्वरवगंधश्च ज्ञानभाः स सराक्रमः ॥ ज्ञानज्ञान
स्वरवस्वरवः स विष्टोऽपरमेश्वरः ॥ ९२ ॥ आनंदरावराकोऽग्र आसीन्नारायणः प्रभुः ॥ प्रियंतस्य शिरोमोदप्रमोदो न्वधुजो हरेः ॥ ९३ ॥
आनंदो मध्यतो ब्रह्म पुच्छं नान्यदभूत्कचित् ॥ मनसोऽस्य धवो ह्रस्वा ललाटादपि संकरः ॥ ९४ ॥ चक्षुर्गो रजः शैवो मुखवादासस्वर्ग रस्वतः ॥
सहस्रशीर्षोऽपुत्रः सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥ ९५ ॥ इत्यादिश्रुतिसंदर्भबलान्नित्य गुणत्मनः ॥ विष्टो देहाज्जगत्सर्वमाविरासी
द्वितीयते ॥ ९६ ॥ मानवत्वादिरोधः केन तमानं क्वचिदिष्यते ॥ अविरोधो विरोधश्च माने नैव हि गम्यते ॥ ९७ ॥ अत उक्तं समस्तं च वाक्
देवस्य युज्यते ॥ शिवादिनाममुक्ताश्च श्रुतयो विष्टुवाचकः ॥ ९८ ॥ नामानि सर्वाणि त्रयमेको यो देवनामधाः ॥ विष्टुनामानि ना
न्यस्य सर्वनामा हरिस्वयं ॥ ९९ ॥ न नारायणनामानि तदन्त्येष्वपरैरहैः ॥ इत्यादिश्रुतयस्तत्र मानं चोक्तं समन्वयः ॥ १०० ॥ पुराण

३०

निपुराणाद्यैर्विरुद्धत्वात्तत्प्रमा॥ तद्विरुद्धेषु नो मानं पूर्वपरविरोधतः॥ १३॥ समब्रह्मविरोधाच्च नियमोद्देशावेष्टयि॥ मोहार्थ
मुक्तितश्चैव विष्णुरेके गुणाराविः॥ १४॥ स्कंदसूर्यगणेशादिप्रतानि न्यायतो मुतः॥ निराहृतान्यत्रोपेण सिधांतस्था विशेषतः॥ १५॥
निराहृतौ विशेषस्य भावात्किमतं पृथक्॥ इत्येतमहतीदेवी होकारी सर्वकारण॥ १६॥ त्रिपुराभैरवीत्यादिनामभिः सप्रिधी
यते॥ तस्यांसदाशिवाद्याश्च जायंते देवमानुषाः॥ १७॥ इति भौतिकमय्येतदितितत्रोपपद्यते॥ दृष्टा युग्यः सदा सृष्टिः स्त्रीपुंभ्यो
वा विशेषतः॥ १८॥ केवलं योनिरिहोऽस्य तत्तत्पत्यसंभवात्॥ नाहं महावाममतं बौध्दरन्यदुपदीयते॥ १९॥ त्रिवोपसर्जनार्थ
क्रिः ससर्जोऽसमततः॥ इति तत्रोपपन्नं त्रिवस्या करणत्वतः॥ २०॥ अदेहत्वादपि द्यौर्ब्रह्मसर्वतमीश्वरः॥ अणुषामानतद्यु
क्तमीशवाद् प्रवेशनात्॥ २१॥ सार्वज्ञादिगुणैर्युक्तगुरुकल्मन्नाद्यन्युज्यते ह्यतस्त्वीश्वरः कएव प्रयोजकः॥ २२॥ उक्तदो
षश्च तत्पक्ष इति नेवात्र दृश्यते॥ अतिस्मृतीतिहासानां सामर्थ्येन विरोधतः॥ २३॥ सत्ताजगुपितत्वाच्च नांगीकार्ये हि
तन्मतं॥ पंचरात्रनिषेधार्थमेतान्या चक्षते यतिः॥ २४॥ सूत्राण्यतिविरुद्धतद्यत आह सभारते॥ पंचरात्रस्य ह्युत्तरस्य वक्तु
नारायणः स्वयं॥ २५॥ जानिष्येतेषु राजेऽसर्वे तद्विनिश्चयेत॥ पंचरात्रविदोपेतु यथाक्रमपरान्त्य॥ २६॥ राकांतभावेप
गता वासुदेवं विशांतित॥ इति गीता चतुर्थास्त्र संक्षेप इति हीरिते॥ २७॥ वेदेन पंचरात्रेण भक्त्या यजेत न चैव हि॥ दृष्टयो ह

य

३०

स्ववाक्याभावसंवादान्न ह्यत्यप्रतिवादिनः॥ तत्पक्ष इति वैधर्म्यान्नेस्वभाविषदित्यजः॥ ५५॥ अप्रयत्नाभिराचक्रे चेति
दृष्टिविरुद्धतां॥ निष्प्रमाणत्वमप्यस्य सूचयामास विश्वहृत्॥ ५६॥ जानमेवैकमखिलं जेयांकारं प्रभासते॥ तत्र संततिभेद
श्च भेदो भेद एव च॥ ५७॥ कल्पिता प्रतिभासंते नाना संवृतिभूमिषु॥ इत्येतदापि नेयुक्तं न हि जानत या जगत्॥ ५८॥ भासते
तु भवस्यैव विरुद्धत्वादप्यत्राल॥ तन्मते कंक्षणिकत्वाच्च जानस्य स्तिररूपतः॥ ५९॥ ज्ञेयस्योक्तप्रकारेण सर्वश्रुतिविरोधतः॥
अनुभूतिविरुद्धत्वादपि पक्षादेमो शिवाः॥ ६०॥ अहक्षयणको विश्वं सदसद्वयमद्वयं॥ द्रव्याद्वयमतत्सर्वं सत्तमं गिसदा तनं॥ ६१॥
नैतत्सदार्थेकस्मिन् युक्तदृष्टिविरोधतः॥ भावाभावतया विश्वं येन रूपेण ग्राहीयते॥ ६२॥ तद्रूपमेव तदिति नियमः केन वायते॥ त
तदोषनिवृत्त्यर्थं स्त्री ह्येता ततदात्मता॥ ६३॥ यदि ते रविर्लौकिके लिप्येत च लद्विनिः॥ अति हाय प्रमाणाद्यनियमं सदसत्तया॥ ६४॥
अशेषमाविरुद्धं च निर्मानं व्याहृतं सत्॥ सर्वप्रकारं वदतो दृष्टुं निरमग्रहः॥ ६५॥ ब्रह्म व्याहृतत्वमित्याद्या दोषाः सर्वे भवन्ति हि
वृत्तेस्वप्रभमात्मानदेहमानतदप्यलं॥ ६६॥ दृष्टवानाशरीरेषु प्रवेशादन्यथा भवेत्॥ अन्यथा भावियद्भुतं तदनित्यमिति स्थितिः॥ ६७॥
तन्मते तदनित्यत्वमुदु लस्यानिवारितं॥ नानित्यतास्मत्पक्षेषु तु चैतद्यादेर्विरोधितं॥ ६८॥ लक्षणास्य निवृत्तौ तु स्यान्न तच्च
तनेद्यच्चित्॥ ७०॥ तत्रोक्तं कत्वं तु पदे देहं गतं स्थितिः॥ ६९॥ इत्यादिलक्षणास्यैव निवृत्तौ स्यादनित्यता॥ भौतिकं हेतुं रूपं

३१

ना

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ ॥ अथात्रोषसमाभ्यायविरोधापाह्नतिप्रभुः ॥ करिष्ये न्याधिदैवाधिभूतजीवपरमात्मनां ॥ १२९ ॥
 स्वरूपनिर्णयायैववचनानां परस्परं ॥ पादेनानेनाविरोधं दर्शयितुमिच्छति ॥ ३० ॥ अनुभूतियुक्तिबहुवाग्वैलोम्यं
 चततोधिकं ॥ एतत्सर्वतितः साम्यं द्वारवैयर्थ्यमेव च ॥ ३१ ॥ दृष्टयुक्त्यनुसारित्वमुक्तान्यार्थविरोधतः ॥ प्रसिधेना
 मर्यादिकारे बहुवाक्यानुवर्तिता ॥ ३२ ॥ लोकदृष्ट्यनुसारित्वं जीवसाम्यमनादित ॥ तत्र तत्र परिज्ञानं गुणसाम्यश्रुतीतया ॥
 ॥ ३३ ॥ उत्पत्तिमत्त्वं च गुणाननुभूत्यल्पकल्पने ॥ नानाश्रुतिश्च वैचित्र्ययुक्त्यः प्रतिपक्षगाः ॥ ३४ ॥ व्यवस्थानुपपत्ति
 श्रव्या तत्र मनुसारिता ॥ मुख्यताशक्तिमत्त्वं च वैरूप्यं सर्वसंग्रहः ॥ ३५ ॥ गत्यादिरीशशक्तिश्च सर्वमानविरोधिता ॥
 अभीष्टासिद्धिसुव्यक्तीशस्त्रसिद्धिविपर्ययः ॥ ३६ ॥ विशेषकारणचेतिसिद्धौ तस्यैव साधकाः ॥ प्रकृतिः पुरुषकालो वेदा
 स्तदभिमानिनः ॥ ३७ ॥ महदाद्याश्च जायते पराधीनविशेषतः ॥ इदं सर्वं ससर्जं जनिमत्त्वमिहोदितं ॥ ३८ ॥ अत्र
 काशमानमाकाशः कथमुत्पद्यते न्यथा ॥ यद्यमौकाशात्पूर्वकिं मूलं निविडं जगत् ॥ ३९ ॥ मूलं संपूर्णं तच्चैव यद्य
 नाकाशतामवेत् ॥ मूलं इव्याणि चाकाशे रक्षितान्येव हि सर्वदा ॥ ४० ॥ अत आकाशाशब्दोक्तस्यैवोक्तवि
 नायकः ॥ हो देहो सत्यासमुत्पन्न इति श्रुत्याभिधीयते ॥ ४१ ॥ भूतमप्यसितदिव्यदृष्टिगोचरमेव तु ॥ उत्पद्यतं त्व

३१

होतं हि गगनं साक्षिगोचरं ॥ ४२ ॥ प्रदेश इति विरोधं नित्यं नोत्पद्यते हितम् ॥ तथापि मूलसंबन्धं परतंत्रविशेषयुक्तं ॥ ४३ ॥
 स्वमेवोत्पत्तिमन्नामश्रुतिशब्दविवक्षितं ॥ प्रकृतिः पुरुषः काल इत्येतच्च समस्तज्ञा ॥ ४४ ॥ ईशाधीनविशेषेण जन्या
 इत्येव विवर्तिताः ॥ कालप्रवाह एवैकोनित्यो ननु विशेषवान् ॥ ४५ ॥ पुरुषाव्यक्तकालानां रमैवैकमिमानिनी ॥ सिसृक्षु
 त्वाविशेषतस्तत्साक्षाद्भगवदिच्छया ॥ ४६ ॥ प्राणैव सृष्टे रक्तदिता प्रधानं विद्यते रपि ॥ युभांसो देहसंबन्धात्सृष्टिमतं प्रकीरिता ॥ ४७ ॥
 एवं प्रलयकालेपि प्रतिभातपरावरः ॥ मुख्यवायुर्नित्यरमः शरीरोत्पत्तिकारणम् ॥ ४८ ॥ पराधीनविशेषेण जनिमानं
 वशाद्विदितं ॥ नैवा किंचित्ततो जन्मवर्जितं परमादिते ॥ ४९ ॥ पराधीनविशेषत्वे जन्मनः स्मृतता ॥ ५० ॥ पूर्वशब्दविलोप
 श्रयादिजन्मेति कीर्त्यते ॥ ५० ॥ रमाः यानैव जन्मास्ति चैतन्यस्यापि केवलं ॥ प्रधानस्य च वेदेस्य वेदस्यापीश्वरेच्छया ॥ ५१ ॥
 व्यक्तिनमि विशेषोस्ति तस्मात्तद्वशादेव हि ॥ उत्पत्तिरत्र कथिता स्वतंत्रत्वात्परमात्मनः ॥ ५२ ॥ नैवोत्पत्तिः कथमपि न स्यात्
 तत्र ततः परं ॥ अचेद्यस्यापि जीवस्य विभागं बहुधा हरिः ॥ ५३ ॥ इत्याधोमात्रदायैवैक्यमापादयेत्तु ॥ अत ईशवशा सर्व
 चेतनान्चेतनं जगत् ॥ ५४ ॥ अविभागविभागययदानयतिकेशवः ॥ किमशक्यं परेशस्य तदेति ह्यभिधीयते ॥ ५५ ॥ एवमि
 तोपि जीवैक्यं कोचिदाहुः परमात्मना ॥ हो ह मिति पूर्वोभिः श्रुतिभिश्चानुमावला ॥ ५६ ॥ न तद्युक्तं यतो विष्णुः पृथगेवाभिधीयते

३२

स्त

प्रज्ञानेनोऽलोक इति मुक्तौ भेदो भिधीयते ॥ ५७ ॥ एतमानंदमित्यन्यापरमं साम्यमित्यपि ॥ इदं ज्ञानमपाश्रित्य मम साध-
न म्यमागताः ॥ ५८ ॥ सर्वेपि नोपजायंते प्रलये व्यथयंति च ॥ उपसंयते ज्योतिः स्वरूपेणाभिपद्यते ॥ तत्र पश्येति ज्ञेयं स्व-
क्रीडन्नपि सदा सुरवी ॥ आचक्ष्वमेपरमोक्षं धीरायं प्रवदंति ॥ ५९ ॥ इत्तु आह वाग्देवी परमोक्षं प्रजापतेः ॥ शारवा शारवा
महानद्यः संयोजितयति तत्र व ॥ ६० ॥ धाना पूषामांसकामाः सदायाय सकर्तृमा ॥ यस्मिन्नग्निमुखा देवा रे द्रा सह मरुद्राः
॥ ६१ ॥ ईजिरे ह्यनुभिः श्रेष्ठैस्तदक्षरमुपासते ॥ प्रविशंति परदेवं मुक्तास्तत्रैव भोगिनः ॥ ६२ ॥ निर्गच्छंति यथा कामं परे शोभेव
चोदितः ॥ भेददृष्ट्या भिमानेन निःसंगो नापि कर्मणा ॥ ६३ ॥ कर्तृत्वात्सगुणं ब्रह्म पुराणं पुरुषं स ॥ स संगत्य पुनः काले
कालेनेश्वरमूर्तिना ॥ ६४ ॥ जाते गुणव्यतिकरे यथा पूर्व प्रजायते ॥ स्वां त्वं पोषमास्ते च परेण प्रेरिता सदा ॥ ६५ ॥ यत्का-
मं हृजल्यधैवात्मना तत्तज्जल्यपि ॥ सहैव ब्रह्मण कामान् भुंक्ते निस्तीर्णति द्रुणः ॥ ६६ ॥ ह्युखादींश्च परित्यज्य जग-
द्गोपारवाजितः ॥ भुंक्ते सागान्सदेवोच्चैर्नित्याद्यागममानतः ॥ ६७ ॥ मुक्तस्य सदेव गतेः कथमेव ह्यभिभूताः ॥ जीवेना-
योर्नानुमात्रतदभेदं प्रमापयेत् ॥ ६८ ॥ मिथ्यैव भेदो विमतो भेदत्वाच्च भेदवत् ॥ इति चेत्साध्यं धर्मोयं सन्नसन्नान्वोभयं ॥
॥ ६९ ॥ यदि सन्नपासिधांतः सगवांसं नितीरिते ॥ नोभयं च न सिद्धं तदिति मानस्य दुष्णं ॥ ७० ॥ न च मानां तरेणैतच्छब्द-
साधयितुं कश्चित् ॥ अनुमानेन चैतैव ह्यनवरुद्धा भविष्यति ॥ ७१ ॥ न चागमस्तदर्थोक्तिना सदारणी नतद्वदेत् ॥ परिशेष-

३२

नान्यथा ह श्योवर्षकोटिशतैरपि ॥ ७२ ॥ इति वराहवचनं श्लोका इति च श्रुतौ ॥ वेदैश्च पंचरात्रैश्च ध्येयो नारायण-
परः ॥ ७३ ॥ पंचरात्रं च वेदाश्च विद्ये कैवर्द्धयेयते ॥ इत्यादिवैतरन्नेपत्तमयोद्यते ॥ ७४ ॥ कथमेवात्र दोषः क उत्पत्तिर्ज्ञेया
इत्यपि ॥ इति हेवात्मानं च भूतभावस्तत्रापि कथ्यते ॥ अनादिकर्मणा बंधो जीवः संसारमंडले ॥ वासुदेवो ह्यनित्यं च
प्रतीतिहितद्वयं ॥ ७५ ॥ न हि संसारसादित्वं पंचरात्रे दितं कश्चित् ॥ जीवो भिमानि शेषस्य नाम्ना संकर्षणस्य हि ॥ ७६ ॥
वासुदेवाज्जनिः प्रोक्ता प्रद्युम्नस्य ततस्तथा ॥ मने भिमानि नः कामस्यैव साक्षात्परेऽकश्चित् ॥ ७७ ॥ संकर्षणादिना भि-
वनित्याचिंत्यो रक्षा कृतः ॥ व्यूहउत्को न्यथा नूय कथं दुष्टत्वमुच्यते ॥ ७८ ॥ अयदिविद्या चतुर्वेदानिति वदेदपूरणं ॥ पंच-
रात्रादितिकुतो हेषः शांडिल्यवर्तने ॥ अतः परमज्ञाश्चो रूढेष्टादुदितमासुरे ॥ दुष्णं पंचरात्रस्य वीक्षायामपि न क्ष-
मं ॥ ७९ ॥ अतो शेषजगत्प्रातानि दोषोरुगुणा एव ॥ नारायणः श्रुतिगणो तास्यैव दिवसीयते ॥ ८० ॥ अथं तमः प्र-
विशंति ये त्वविद्यामुपासते ॥ ततो भूय इव यांति ये तस्यानेव निदकः ॥ ८१ ॥ ततो विद्यामविद्यां च योजनात्कथं सह ॥
रोषज्ञानादतीत्येतां विद्याममृतमश्नुते ॥ ८२ ॥ ॥ ३३३ ॥ ॥ इति श्रीमदानंदतीर्थ भगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीम-
द्वेदाङ्गसूत्राचार्यानिहितायाध्यायस्य द्वितीयश्चादः ॥ ३१२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ ॥ ॥ ॥

मात्र

३३

न

यं भेदस्तेनावगम्यते ॥ ८० ॥ सर्वज्ञानुमयैवेशोयहृषयेय ॥ कथंचन ॥ सर्वतत्त्वगुणेनैवतयाभेदोवगम्यते ॥ ८१ ॥ नदुरवानुभ
वा ॥ कपिमिथ्यानुभवतां व्रजेत् ॥ नहि बाध ॥ कचिदुष्टेदुःखवाद्यनुभवस्य तु ॥ ८२ ॥ यदिदुरवानुभूतिश्च ॥ त्रातिरित्यवसीयते ॥
अदुस्विताश्रुति ॥ केन ॥ त्रातिरिति गम्यते ॥ ८३ ॥ श्रुतिरूपमर्थश्च मानेनैवावसीयते ॥ तच्चेन्मानेन हीनं ते किदुःखवानुभव
म ॥ ८४ ॥ नच बाधविशेषोऽस्ति यदबाधितमेवतत् ॥ बाधोयद्यनुभूतेर्ये कथं निर्णयि र्यते ॥ ८५ ॥ कोपि ह्यर्थेन निश्चेतुं न शक्य
ते ॥ त्रमवादिना ॥ त्रमत्वमत्रमत्वं च यदेवानुभवोयगं ॥ ८६ ॥ एकस्य भ्रमतातत्र प्रसूया ॥ त्रमताकुत ॥ त्रमत्वमत्रमत्वं च सर्ववै
द्यो हि साक्षिरग ॥ ८७ ॥ सचेत्साक्षी कचिदुष्टकथं निर्णयि र्यते ॥ विशेषा ॥ सर्व एवेते साक्षिप्रत्यक्षगोचरा ॥ ८८ ॥ उरीह्यत्यं च
तान्सर्वान्व्यवहार ॥ प्रवर्तते ॥ साक्षिणो व्यवहारायी तु व्यवहारो भिधीयते ॥ ८९ ॥ तस्मात्सर्वप्रसिद्धस्य व्यवहारस्य सिद्धये ॥
साक्षीनिर्दोष एवेक ॥ सदां गीकार्य एव न ॥ ९० ॥ श्रुत्य ॥ साक्षीयदासिधो ॥ रिवत्वं वा र्यते कथं ॥ उपजीव्य प्रमाणेन हेतु
हकमेव हि ॥ ९१ ॥ अतो जीवेनायो भेद ॥ श्रुतिसामर्थ्यमुच्छिर ॥ तथापि तु चिदानंदपूर्ववत्तद्वत्स्य रणगुणा ॥ ९२ ॥ सार ॥
त्यरूपमस्यापि मुक्तावयवसीयते ॥ अतो भेदेवेदेव न ॥ श्रुतय ॥ प्रवर्तते हि ॥ ९३ ॥ पौराणानि च वाक्यानि सुहृदया भेदसंश्रयात्
॥ साहचर्याच्च प्रथो नत्वा ल्यात आदपि च भिधा ॥ ९४ ॥ आहुरीशेन जीवस्य न स्य रूप भिधा कचित् ॥ स्थाने क्यमेकमत्यं च मुक्तस्य

३३

कश

त

तु विनिश्चयेत ॥ ९५ ॥ साहचर्याच्च विशेषेण जज्ञानां द्वयमेव तु ॥ भवेत्साहचर्यमत्यल्पं तृतीयं परमात्मना ॥ ९६ ॥ ईशरूपक्रियाणां च गुण
नामपि सर्वज्ञ ॥ तथैवावयवानां तत्त्वरूपेण व्युत्पन्नं ॥ ९७ ॥ यथोदकं दुर्गे विष्टं पर्वतेषु विधावति ॥ एतन्धमन्यथैव न्ययं रत्नं नैवा
नुविधावति ॥ ९८ ॥ इति श्रुतेनोभयं च भेदाभेदरव्यभिच्यते ॥ एकमेवाद्वितीयं नैव नाना लि किंचन ॥ ९९ ॥ मृत्योः समत्कमाभोति य इह ना
नैव पश्यति ॥ इति श्रुता विवेत्यस्माद्देवा भेद निराहति ॥ १०० ॥ इवोपयेच साहचर्य इति वा ॥ निर्व्यावृत्तिर्णये ॥ भेदस्य मुक्तौ वचनादपि त
त्पक्षनिग्रह ॥ १०१ ॥ चेतनत्वादिसाहचर्यं यद्यभेद इतीष्यते ॥ अंगीकृतं तदस्माभिर्न स्वरूपे क ता कचित् ॥ १०२ ॥ न केनचिदभेदोऽस्ति भे
दाभेदोपि वा कचित् ॥ समुदायमते विष्णोः ॥ स्य गुणादीनि नापि वा ॥ १०३ ॥ इति श्रुतेन तस्यास्ति भेदाभेदोपि केनचित् ॥ अत्र भेदश्रु
तयोऽत्रात्साहचर्यं चोक्ता स्य तु ॥ १०४ ॥ अंशरुद्रि विधो ज्ञेय ॥ स्वरूपोऽशो न्य एव तु ॥ विभिभांशो लक्ष्म शक्तिः ॥ स्यात्किंचित्साहचर्य
मात्रमुक्त ॥ १०५ ॥ अंशिनो यत्तु सामर्थ्यं स्य रूपं यथा स्थितिः ॥ सरावचर्यरूपोऽंशः प्रादुर्भावाहरेर्यथा ॥ १०६ ॥ सूर्यमंडलमान्येकः त
त्प्राकाशाभिमानवत् ॥ सूर्यसप्तमाभ्ये श्रवाद्यो दस्यैवा रियः ॥ १०७ ॥ कटिणत्वेन मेर्वादेः पृथिव्या अश्वदेवता ॥ धरादेव्येवमेवैको भगवान्विष्णु
रव्ययः ॥ १०८ ॥ नानावताररूपेण स्थितः पूर्णगुणः सदा ॥ विष्णुना ह्यसिमानन्यो यथा पद्मदेवता ॥ १०९ ॥ सूर्यादित्यः सतथैवायं स
सानी परमासूयकः ॥ दिह देवैश्च दुष्टादपेक्षारव्यदेवता ॥ ११० ॥ अन्यासूर्यादिदेवभ्यो धनुग्राह्याश्च ते सदा ॥ एवमेव परमासूयकः
विष्णोः पृथक्संसारिणो मताः ॥ १११ ॥ अनुग्राह्याश्च ते नैव तत्सादा ॥ मोदिनोऽननुमस्वादिह नाम नुप्रावि पा
गा

३४ त
नश्चे

व्यते ॥११॥ गुणैर्नैवेः पूर्णत्वान्मुरव्याभेदोपरेर्नच ॥ अंशाभासाश्च सर्वेपि परस्यांशां मुरव्यत्वात् ॥१२॥ यथैवापुरुषेष्वायागत
स्मिन्नेतदातत ॥ ननुपुं पादवत्पादाडीवारतेपरमात्मनः ॥१३॥ पूर्णस्त्वस्यगुणान्वावप्रादुर्भवितयास्थिताः ॥ एवंजगत्पर
माश्रुतिनिरायणंपर ॥१४॥ अक्षयोभगवान्विष्णुर्लक्ष्म्यावासो लये स्थितः ॥ मुक्तैः सदा चिंत्यमानो ब्रह्माद्यैरुत्तरतम्यगैः ॥
॥१५॥ प्रहृतिः पुरुषकालो वेदाश्चेति चतुष्टयं ॥ नित्यं स्वरूपतो विष्णोर्विशेषावाप्तिमात्रनः ॥१६॥ उत्पत्तिमदिति प्रोक्तं ल
क्ष्मीस्तदभिमानिनी ॥ ज्ञातो ज्ञातः पुमान्ना ब्रह्मास्यां वासुदेवतः ॥१७॥ सूत्रात्मा प्राणानामाचदेव्यो प्रहृतिमानिनी ततोरूप
महत्तामब्रह्मणो हं हतिः शिवः ॥१८॥ ब्रह्मणो बुद्धिना भिमाना ततर्दो मनोभिधः ॥ स्कंदश्च ततरेवान्ये स वेदिवाः प्रजापतेः ॥
तत्र पूर्वतैयान्गुणैः सर्वैरसमस्तैः ॥ तेभ्यश्च भगवान्विष्णुस्तदधीना इमे सदा ॥१९॥ जन्मस्थितिलया ज्ञाननियतिज्ञानस
रतिः ॥ मोक्षश्च तदधीनत्वमेतेषां नैव हीयते ॥२०॥ मुक्तावपि सरवे कः स्वतः ॥ पूर्णसद्गुणः ॥ इति श्रुत्युपपत्तिभ्यां पारेस्मिन्
प्रहृणोदितं ॥२१॥ ॥२२॥ इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यानो द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः
पादः ॥२३॥ श्रुत्यर्थः श्रुतियुक्तिभ्यां विरुद्ध इव दृश्यते ॥ यत्र तन्निर्णयं देवः सुविशिष्टोपपत्तिभिः ॥२४॥ कुरात्येन न पाद
न तत्र स्पष्टार्थवद्भुतिः ॥ विशेषश्रुतिवैरूप्यमहात्म्यव्यक्तसद्गुणः ॥२५॥ दृष्टायुक्तिः ॥ गमानत्वं कर्तृत्वं विविधैः ॥ य
त्कथं पूर्वपक्षेषु सु निणीतास्तु तादृशः ॥२६॥ युक्तयोनिर्णयस्यैव स्वयं भगवतोदिताः ॥२७॥ इति श्रीमच्छंभुः ॥ ब्रह्मसूत्रं च ॥२८॥

मा

३४

रनिर्वाच्यं यद्विस्थितं परमात्मनः ॥२९॥ अभिर्वाच्यत्वमेव स्यात्परिशिष्टे ॥ हरयेतदा ॥ न चान्य आंगम सूत्रसदसत्प्रतियोगि
नि ॥३०॥ न च प्रत्यक्षमत्रास्ति न चार्थवृत्तिरिष्यते ॥ बाधायोगात्सत इति बाधाभावतरावहि ॥३१॥ इष्टापत्तिर्न हि ब्रह्मावपि बाधो
वगम्यते ॥ विषयस्य कुतो बाधो विद्यमानहि बाध्यते ॥३२॥ न हि बंधासु तो वध्यो यत्तदतो हि वध्यते ॥ बाधायोगात्सत इति व्य
रेषा कुरुते ॥३३॥ कश्चायं बाधो द्विष्टेन हिनाज्ञास्तो भवेत् ॥ निर्वर्त्तिष्या प्रवृत्तस्य कथमेवोपपद्यते ॥३४॥ नासीदस्ति भ
विष्यच्च तदिति ज्ञानमेव तत् ॥ युद्धिर्धैर्यस्तदासत्त्वं तेनैवांगोच्छतं पुनः ॥३५॥ प्रतीतेरसित इति वदन्नांगीकरोति ॥ निर्वधो
त्प्रतीतेरस्य कथंचिन्नोपपद्यते ॥ न चोपप्राप्तवेत्तत्र प्रत्यक्षात्सत्त्वमेव च ॥ शास्त्रगम्यपरेणानभिदः स्वात्मन इत्येते ॥३६॥ अनु
भूतिविरोधेन कथमेकत्वमुच्यते ॥ किंचित्कत्तौ च दुरवीति सर्वैरेवानुभूयते ॥३७॥ सर्वज्ञो भगवान्विष्णुः सर्वशक्तिरि
ति श्रुतः ॥ अनुभूतास्ति भेदेन श्रुतिरेषा वदत्यमुं ॥३८॥ उपजीव्य विरुद्धं तु कथमेक्यं श्रुतिर्वदेत् ॥ अप्रामाण्यं यदा भेदवा
चकस्य भविष्यति ॥३९॥ सर्वधर्मिणो ग्राही तदपेक्षकं यं भवेत् ॥ यत्स्वरूपं यद्द्वैतं न तद्धर्मैकं यं भवेत् ॥४०॥ एकवि
ज्ञानविज्ञासादयमानं भविष्यति ॥ न चेदेकं प्रमाणं तद्वयमयत्र नो भवेत् ॥४१॥ धर्मिग्राहि विरोधस्तत्तमान्मानस्य दू
षणं ॥ नोपजीव्यो ह्यभेदो ब्रह्मचिदेदं श्रुतेर्बलात् ॥४२॥ न च मानांतरोपेयं ब्रह्मतद्भवति क्वचित् ॥ येन मानेन चोप

तू

अनुव्या.

३५

मा

दृष्टं समाधिकरणं दृश्यते तत्र च स भ्रमः ॥ १५ ॥ वासनामात्रमूलत्वात् जायते तत्स्य हतानन्वभेदाभेदोऽथवा द्वेदमिति प्रश्नो न युज्यते
 ॥ १६ ॥ दृष्टं स्वप्नस्य दृष्टत्वाद्देदस्यैवार्थित्वेर्जने ॥ प्रश्नदोषो हि चत्वारः स्वरं व्याहृतिरसंगतिः ॥ १७ ॥ सिद्धिर्थाच्चैवे फलमन
 ते स्यात्तन्निर्णयः ॥ तत्त्वनिर्णयवैलोक्यस्याद्वादेऽपि हि निग्रहः ॥ १८ ॥ उद्भावनीयमेव स्यन्नकथावसितिर्भवेत् ॥ विजिगीषुक
 थोऽप्यनुकथावसितिकारणं ॥ १९ ॥ परिहारेऽपि सिद्धत्वं दूषणं प्रतिवादिनः ॥ प्रतिज्ञायां तदन्यस्य सिद्धित्वेऽपि साधिका ॥ २०
 आश्रयव्याश्रयासिद्धी साध्यसिद्धिश्च दूषणं ॥ केषांचिन्ने च ते दोषाः व्यासौ सत्त्वां कथंचन ॥ २१ ॥ दोषो व्याहृतिरेव तिष्ठेत् शृंगा
 स्तित्वसाधने ॥ यत्र व्याहृतता नास्ति कोऽपि संशयः साधने ॥ २२ ॥ प्रत्यक्षागममूलानुन्यायाः सर्वे भवेन्ति हि ॥ न्यायाभासाश्च
 मूलास्युन्यायस्यान्यस्य तोयुनः ॥ २३ ॥ अदृष्टेऽपि चारे तु साधकं न हिति स्फुटं ॥ ज्ञायते सति शिष्टे वात्माने न तद्भवेत् ॥ २४
 यत्सा शिष्टेऽवमानत्वं मानानामवसीयते ॥ अमानस्य तु मानत्वं न सत्त्वाच्चलं भवेत् ॥ २५ ॥ उत्सर्गतोऽपि यस्यासंख्यपवादविवर्जि
 तं ॥ व्यभिचार्यपवादेन मानमेव भविष्यति ॥ २६ ॥ अतो हि भोजनादीनामिष्टसाधनतां नुमा ॥ मानं व्यवहृतौ नित्यं व्यभिचारो हि तत्र
 च ॥ २७ ॥ व्यासत्वेऽपि श्रयत्वं तु कथमेव हि दूषणं ॥ रोहिण्युदयश्चासन्नः ॥ उत्तिकाभ्युदिताय तः ॥ २८ ॥ इत्थं केसाधनं नोकि
 नशा ज्ञेवात्र साधिका ॥ अन्यत्सदसतो विज्ञेयमिति च व्याहृते रमा ॥ २९ ॥ असिद्धसाधने दोषः को व्याप्तिर्योऽपि विद्यते ॥ व्याप्ति
 श्रव्यतिरेकेण तत्रैतश्चावगम्यते ॥ ३० ॥ अप्रसिद्धस्य साध्यस्य साधकत्वं यदेष्यते ॥ लिङ्गस्याप्येव विरोधोऽयं केन मानेन गम्यते

ता

३५

३१३

साधनं परमाण्वोदेर्यदसिद्धस्य चेच्छेते ॥ यथानुभवमेवैतन्नांगिकार्यं कुतस्तदा ॥ ३१ ॥ यत्र नातिप्रसंगोऽस्ति मानं न च विपर्ययो ॥
 किं कल्पनयेवात्र साध्यमित्यादि दुर्वचः ॥ ३२ ॥ परिशेषो मिथः सिद्धिश्च कश्चाश्रयादयः ॥ असिद्धसाधकत्वेन पचावयवि
 तां विना ॥ ३३ ॥ अंगीकार्यसमस्तनियमः किं निबन्धनः ॥ सिद्धसाधनतायां च न कथावसितिर्भवेत् ॥ ३४ ॥ व्यभिचारो हेतु
 सिद्धिरेकपक्षेऽपि दूषणं ॥ साध्यसाधनत्वे कल्पदृष्टांतस्य विशेषणं ॥ ३५ ॥ वैयर्थ्यमेकासिद्धौ च विशिष्टसिद्धिरेव हि ॥ अप्र
 योजनता तत्र प्रथमं प्रश्नदूषणं ॥ ३६ ॥ सिद्धिप्रश्नादिकं यत्तदसिद्धिः कथं तदसिद्धिर्भवेत् ॥ अथ पितृपमाभावा अनुमातगतिं कचिर
 ॥ ३७ ॥ प्रत्यक्षांतगतिर्भावः स्वरवादेऽपि न च ॥ अन्यत्र ह्युक्तिप्राप्तः प्रारंभश्चाश्रयः कथं ॥ ३८ ॥ आगमाथो वसित्यथ नियत
 व्याप्तयोरिव ह्यः ॥ वाक्यप्रकरणं सूत्रानं समाख्या च तथाविधा ॥ ३९ ॥ कुरुपांडववत्तेषां मुपपत्तेः पृथग्भवः ॥ स्वन्याये सा
 धनं कार्येऽपि न्यायेऽपि दूषणं ॥ ४० ॥ स्वन्यायेऽपि दूषणं च स्यात्साधिते प्रतिवादिनः ॥ प्रसंगार्थतया प्रोक्तमसिद्धांतस्य दूषकाः
 ॥ ४१ ॥ छलं जातिरिति हेतुव्याहृत्यंतरा मिष्यते ॥ जातिस्त्वव्याहृतिर्ज्ञेया छलमर्थान्तरं ॥ ४२ ॥ रावं संशोधितं न्यायसदा
 गमविरोधतः ॥ नैनिर्वाच्यमिह प्रोक्तं माया मात्रपदेन हि ॥ ४३ ॥ विलक्षणं सदसतो रिति हि व्याहृतं स्वतः ॥ प्रतियोगित्वम
 यस्य ब्रह्मणोऽपि छतं भवेत् ॥ ४४ ॥ मिथ्या चेत्प्रतियोगित्वं वैलक्षण्यं ततो न हि ॥ अविलक्षणं त्वसत्यं स्यान्मिथ्यात्वं ब्रह्मणस्ततः ॥ ४५ ॥

स्ततः ॥ ४५ ॥

अनिर्वाच्यस्य सत्त्वं वा यदि धर्मानि केचन ब्रह्मणो नैव जिज्ञास्यं जिज्ञासा धर्मनिर्णयः ॥ ५७ ॥ इदमिधमिति ज्ञानं जिज्ञासायां प्रये-
जनं ॥ इयं भावो हि धर्मोऽस्य न च प्रतिपाद्यः ॥ ५८ ॥ इयं भावात्मकं धर्मं जिज्ञासायां प्रयेजनं ॥ अहं
इत्यत्रादौ व्यस्य गुणो हि प्रभुर्गोदितः ॥ ५९ ॥ यदि स्युस्तादृश धर्मोऽसिर्वत्त्वादयोनकिं ॥ अन्योपेक्षायादिस्युष्टेते वैदेशका-
लगा ॥ ६० ॥ हेतुकालानपेक्षा हि न सताद्यपि दृश्यते ॥ सर्वधर्मोऽस्मिन् तस्यास्य किं शस्त्रेणावागम्यते ॥ ६१ ॥ मिथ्या धर्मं वि-
धातुश्च वेदस्यैवा प्रमाणता ॥ अप्राप्तं प्राप्तिमापाद्य किं वेदो मानतां जेतु ॥ ६२ ॥ न हि वेदं विना ब्रह्म वेद्यं धर्मश्च तद्रता ॥
वेदं वक्ष्यमिथा त्वं यदि नैव स्य तत्कथं ॥ ६३ ॥ धर्मो रोहितामान्य धर्मो दीना हि दर्शने ॥ इदं तदा हि धर्मत्वं धर्मो न्यः क-
ल्पते त्रहि ॥ ६४ ॥ सर्वधर्मो विहिं न स्य धर्मो रोपः कदृश्यते ॥ तदर्थं यदि धर्मो मा रोपः सानवास्ति ॥ ६५ ॥ इति तद्वा न वेदा-
द्विजानुमानात् पूर्वविता ॥ ६६ ॥ तन्मात्रस्यान्यथा भवति किं न स्याद्विश्वास्यता ॥
येनैव कल्प्यते प्राप्तिं प्राप्तिं सैव किं न स्यात् ॥ ६७ ॥ प्रांतत्वे तस्य विश्वो रोहिताया प्रांतमेव हि ॥ ६८ ॥ येनैव युज्यते यो नृणां नैव नृणां कथं
चन ॥ ६९ ॥ सत्यत्वमक्षज प्राप्तिं यदि प्रांतं मिति लब्धते ॥ प्राप्तिं यमागमस्यापि प्रत्यक्षादनुत्तरं कुतः ॥ ७० ॥ सत्यं प्रत्यक्ष-
तोऽप्येवमाना नामानतेयते ॥ सत्यं प्रत्यक्षं च प्रकारात्त्वमनवच्छाततो न हि ॥ ७१ ॥ तत्कालिकं प्रमाणं त्वमक्षजस्य यदा भवे-
त् ॥ ऐक्यागमस्य किं न स्यात् तस्याप्येतादृशयदि ॥ ७२ ॥ ऐक्यं प्रमाणं मिथ्या त्वं यदा विधस्य सत्यता ॥ ऐक्यं वाच्यं स्य नानत्वं

३६

२६ स्त

३६

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ १३० ॥ रखाभाविक न्यथानामरसह भावान्यथोक्तयः ॥ अविशेषविशेषौ च सहभावावो विमिश्रता ॥ १३१ ॥
विरुद्धाक्तिः सहस्रानं वैयर्थ्यं चान्यथागतिः ॥ युक्तयः पूर्वपक्षस्य गुणाधिक्योऽर्थतो भवौ ॥ १३२ ॥ उपपत्तिद्विरपत्वगाधिक्यम-
नुरूपता ॥ योग्यता बलवत्त्वं च विभागः ३ कारणं भवः ॥ १३३ ॥ कुक्षिरन्यागतिश्चैव सिद्धांतस्यैव सधका ॥ बीजं पुरुषयोनी-
नां संगतिनियमोऽसिति ॥ १३४ ॥ अथ नृबेन भगवानाह कारणतश्चता ॥ १३५ ॥ इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्स्वामि विराचिते श्रीब्रह्म-
सूत्रानुव्याख्यानं तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १३६ ॥ ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ १३७ ॥ पश्चाददृष्टिविज्ञानकालदुःखवृथभ-
वाः ॥ १३८ ॥ स्त्रानभेदो विरुद्धत्वं न्यायसाम्यं सतो भवः ॥ गुणसाम्यमयोगश्च तर्कबाधो विलोमता ॥ १३९ ॥ नानाभावः प्रलोभ-
श्च युक्तयः पूर्वपक्षगाः ॥ अशक्यकर्तृता शक्तिः स्वतो बोधस्तदेव च ॥ १४० ॥ अमानकृत्ति सन्मानव्यवरुद्धात्यल्पता भवाः ॥
विशेषदृष्टिवाक्ये च पुंशक्तिस्तु निदर्शनं ॥ १४१ ॥ अलौकिकत्वमाधिक्यं रचातं च निर्णयप्रमाः ॥ वासनाः सर्ववस्तुनां प्रनाद्यनु-
भवागताः संत्ये च विशेषजीवानामनादि स्थिताः ॥ त्रिगुणात्मकं मनो रूपवया वस्तुनि सदा तनं ॥ १४२ ॥ तत्रैव विशेष संस्कारः
संजीयेते सदेव च ॥ सूक्ष्मत्वेन लये सच्च प्राप्ते तै रूपं दीयते ॥ १४३ ॥ सृष्टिकाले यदा तत्र कुतः संसारं संरिच्छति ॥ संस्कारैः शरी-
रगणैः वस्तुनां विधं जगत् ॥ १४४ ॥ सृष्टिकाले दृश्यति प्राप्तिं जायते तमेव हि ॥ अदृष्टं च श्रुते प्राप्ते न भाव उपजायते ॥ १४५ ॥
अदृष्टादश्रुताद्भावाभाव उपजायते ॥ इति श्रुतिपुराणां किरनादित्वा लुप्यते ॥ कदाचिद्दर्शना योग्यं यत् तत्रापि विभागतः ॥

मनसि

३७

क्तापि तच्चे नो ज्यगोचरं ॥ ७६ ॥ कथमे नो तर का लसद्गोमो क्षश्च गम्यते ॥ आगमोपि हि सामान्ये सिधे प्रत्यक्षतः यु-
 नः ॥ ७७ ॥ विशेषं गमयेदेव कथं शक्तिग्रहो न्यथा ॥ अतीतानागता ये पुजाते शक्तिग्रहे रिव ॥ ७८ ॥ विशेष-
 ज्ञापयेद्वाक्यं न तदज्ञात शक्तिके ॥ शक्तिश्चेद्दर्शनस्य आतीतानागतं वेदेत् ॥ ७९ ॥ यदि शक्तिग्रहो न्यत्र कथं रस्य-
 तदग्रहे ॥ सामान्यं दृष्टमेवासावन्यत्र गमयेद्यदि ॥ ८० ॥ सामान्यवर्जितं वरुणस्य रूपं कथं गमयेत्कथं ॥ न स्य रूपत्वसा-
 मान्यं केनाप्यंगीकृतं क्वचित् ॥ ८१ ॥ स्वरूपं चेदनुगतं व्यावृत्तं तत्र किं भवेत् ॥ सर्वानुगतधर्माणि मन्तो हि स्वत्वमिष्यते ॥ ८२ ॥
 किं व्यावृत्तमिति प्रश्ने स्वरूपमिति केवलं ॥ स्यादुत्तरं ततो न्यञ्चेत्तदेव रस्य मेव न ॥ ८३ ॥ एवं व्यावृत्तरूपेण यदा शक्तिग्रहो-
 भवेत् ॥ तस्य सामान्यतो ज्ञानं विना स च भवेत्कुतः ॥ ८४ ॥ अतो विशेषसामान्यरूपं सर्वमपीष्यते ॥ व्यावृत्तं च सामान्य-
 तदेव स्याद्विशेषतः ॥ ८५ ॥ न चैकधर्मतातेन परार्थानां परस्परं ॥ धर्माणि भेददृष्ट्येव तत्सादृश्यं दर्शनात् ॥ ८६ ॥ यतः
 सर्वे परार्थाश्च सामान्या तस्योक्षिगोचराः ॥ सर्वमित्येव विज्ञानं सर्वेषां कथमन्यथा ॥ ८७ ॥ किंचित्सादृश्यं विज्ञानादरिव-
 लस्यापि वस्तुनः ॥ शब्दशक्तिग्रहश्च स्यात्तत्सादृश्यमानतः ॥ ८८ ॥ प्रत्यक्षमानसं चैव यदातीताक्षिगोचरं ॥ तदा स्म-
 र्तिप्रमाणत्वं मतीतत्वं विशेषितं ॥ ८९ ॥ आधिक्यमनुभूतानुयदातीतत्वं मिष्यते ॥ मानता च कथं न स्यात्स्मृतं बाधश्च नात्र हि ॥ ९० ॥

३७

मानत्वं प्रत्यभिज्ञाया अपि सर्वानुभूतिगं ॥ अतीतवर्तमानत्वं धर्मिणी सा च दृश्यते ॥ ९१ ॥ न च सा स्मृतिमात्रार्था धर्मादिदं त्वय हे कतः
 अतो न वर्तमानैकनियमः स्याद्दुहेक्ष्यते ॥ ९२ ॥ न च प्रमाणतो न्यास्यात्प्रामितिर्नामि कुत्रचित् ॥ मानाभावाद्गौरवाच्च कल्पनाया कि-
 मेतया ॥ ९३ ॥ मये तदा तमिति तु साक्षिगं ज्ञानं गोचरं ॥ ज्ञानमेव ततो न्यानप्रामितिर्नामि दृश्यते ॥ ९४ ॥ मानमात्रं प्रमेयाणां तदुद्धि-
 तिनहि क्वचित् ॥ स्वाप्नानामपि च तेषां न बाधो दृश्यते क्वचित् ॥ जायत्वमात्रमत्रैकमन्यथा दृश्यते स्फुटं ॥ अतो मिथ्या न च स्वप्ने
 जाग्रदुज्जाग्रदेव च ॥ ९५ ॥ आत्मवत्कचिदात्मानस्य देवत्रयमगोचरं ॥ एतावतानमिथ्या सौख्ये जागरिते तथा ॥ ९६ ॥ यद्यात्म-
 न्यन्यथा दृश्यं भ्रान्तमत्रापि तद्भवेत् ॥ अबाधितानुवृत्तेस्तु स्वप्नादिभ्रान्तिताः कुतः ॥ ९७ ॥ न च काचित्प्रमादिश्च भ्रान्तत्वे सर्वमेव
 च ॥ अभ्रान्तत्वे प्रमाणानुक्तं तद्भाततत्त्वं भवेत् ॥ ९८ ॥ किंच भ्रान्तित्ववादी सः १ भ्रान्तत्वं स्वमतस्य च ॥ अंगीकरोति मियं तत्र संप्रति-
 यन्नता ॥ ९९ ॥ वादि नोस्तेन चाभ्रान्तं विश्वमेव भविष्यति ॥ भ्रान्तत्वं भ्रान्तितान् च तस्या त्वथ नाभ्रान्तसत्यता ॥ १०० ॥ अशेषदो-
 षदुष्टं तत्र तदेयं बुभूषभिः ॥ येन रघुमते हेयत्वं स्वयमंगीकृतं सदा ॥ १०१ ॥ भ्रान्तित्वाद्दुष्टं त्वस्य भूषणत्वाच्च केवलं ॥ उन्नतोपि
 कथं तस्य मते रघुं कर्तुं मिहति ॥ १०२ ॥ इति शक्तिरचित्यत्वान्महोन्नतेऽप्रवर्तितं ॥ अतः प्रज्ञातमायो क्ता ज्ञेयत्वादनमेव सा ॥ १०३ ॥
 निमित्तमेश्वरी मुरव्यानिर्मितं तत्रा तमेव च ॥ तस्यां सह परं केवमाया मात्रमितीर्यते ॥ १०४ ॥ उक्ताभ्यां मानमैश्वर्यात्त्रो तसदृश्यं कतः

३८

त

प्रज्ञात्मकं मनो येन मनोरूपाश्च वासनाः ॥ धीर्भीरिति मनस्त्वेवेत्याह च श्रुतिरंजसा ॥ ६६ ॥ चिद्विन्मिश्रं भवेत्तन्मनो यावच्च संसृ-
तिः ॥ तेनावस्था रमा ॥ सर्वा जीवः य इति सर्वदा ॥ मनो विकारो विषयाः ॥ आभाय ह्यव भवेत् ॥ ६७ ॥ सूक्ष्मात्सर्वं त्यक्तं स्वेष्टं स्पष्टं
न तथा क्वचित् ॥ क्वचित्पक्षेऽपि स्पष्टं वासनामानसी च सा ॥ ६८ ॥ इति छायां तदधाति व्यज्यते च पुनरुत्तया ॥ स्पष्टं वासनाभिश्च
प्रपंचस्था भूमीश्च ॥ ६९ ॥ वासनाभ्यां तत्तत्स्य नीत्वा यं धाय यत्पुनः ॥ सुषुप्तिबोधमोहश्च स्वप्नश्च रजः सदा ॥ ७० ॥ जीवं नयति
देवेशो नान्यकतस्य कश्चन ॥ न रक्षणभेदतोऽप्युपभेदः कश्चिदस्येति श्रुतिः ॥ ७१ ॥ सर्वत्राशेषदोषोऽत्र पूर्णकिल्भाच्चिदुप ॥ त-
द्विरुद्धं तु ये तत्र मानं नैव भवेत् क्वचित् ॥ ७२ ॥ महातात्पर्यं रोयेन कथं तन्मानं मन्त्रतु ॥ दुःखं वाप्ययं सुरवाचसि हेतुत्वेन ववेदवाक् ॥
७३ ॥ भवेन्मानं तदीशानात्प्रसंभो देवना न्यथा ॥ प्रसंभता गुणोत्कर्षेणानो देवहि केवलं ॥ ७४ ॥ निर्दोषतापरिज्ञानादपि नान्येन
चित् ॥ व्याप्तामशेषदोषोऽस्य गुणसर्वस्ववहितं ॥ ७५ ॥ जानात्परमे प्रसंभो हेतुद्वान्मुक्तिं न चान्यथा ॥ यो मामशेषाभ्यधिकं विदु-
नाति स एव मां ॥ ७६ ॥ विजानात्याखिलं रसस्य दद्यान्कामान्यरपदं ॥ यो मामेव ममं मूढः किं मे निंदति नात्र वः ॥ ७७ ॥
इत्यादि वेदस्मृतिगवाक्येरेवावसीयते ॥ लोकतः स्वप्रसादेन मुक्तिः स गुणवेदनात् ॥ ७८ ॥ महातात्पर्यं मुख्यस्य विरोधात्
त एव हि ॥ दोषित्वनिर्गुणत्वात्सगुणत्वादिकथंचन ॥ ७९ ॥ नार्थः श्रुतिपुराणैरुक्तो द्विरुत्थोरिव लस्य च ॥ अर्थः स्वयं विनाशितो

३८

यद्यबाध्यमितीष्यते ॥ ८० ॥ अक्षजस्यापि मानत्वं नाबाध्यं किमिष्यते ॥ अद्वैतहानिसामान्या भविशेषश्च कश्चन ॥ ८१ ॥ य-
द्विस्वतस्त्वं प्राप्ता एव विश्वसत्ता कथं नते ॥ प्राप्ता एव स्य च मया दिकालो व्याहता भवेत् ॥ ८२ ॥ कालांतरेय्यमानं चेदिदा-
नो मानता कुतः ॥ मिथ्यात्वमानं मोक्षेऽपि मानं केनेति भण्यतां ॥ ८३ ॥ मानत्वं द्वैतहानिः स्यादमानत्वेऽप्यमोक्षिता ॥ विश्वस्य
पुनरापत्तिर्मिथ्यामानं यदानमा ॥ ८४ ॥ अस्ति चेन्मुक्तवस्था च द्वैतापत्तिरित्येनान्यथा ॥ अमुक्तत्वं तथा काले कालाधीना हि मु-
क्ता ॥ ८५ ॥ काल एवागमो ह्यहमुक्तिं कालनिवर्तने ॥ मुक्तेरापि निवर्तिः स्यात्संसारित्वमनो भवेत् ॥ क्वच प्रत्यक्षतः प्राप्तम-
नुगमन बाधितु ॥ देहासंत्तमत्वं यदि न तत्प्राप्तं प्रत्यक्षतः क्वचित् ॥ ८६ ॥ मम देह इति हो वन देहो हामिति प्रमा ॥ उपचारश्च ह्युक्तो
हामितिकर्तमलेपने ॥ ८७ ॥ वस्त्रस्य यद्देवस्याद्य रूपं धिहृतं तदा ॥ स्वतः श्रुत्वा च त्वत्कस्त्रो निममेति प्रतीयते ॥ ८८ ॥ कथंच भे-
दो देहो देहात्मनो न प्रतीयते ॥ जातमात्रमगा गावो हस्तिनः पक्षितोऽसृषाः ॥ ८९ ॥ भयाभयस्वभोगादोकारणानि विजानते ॥ अ-
स्मत्तोऽर्चदेहस्य विज्ञानं तत्कथं भवेत् ॥ ९० ॥ अचयव्यतिरेको देहनुसंधानविस्मृतौ ॥ यदा देहांतरज्ञानं देहव्यावसिति कु-
तः ॥ व्याप्तत्वादात्मनो देहव्यवहारेऽप्यपरात् ॥ भेदज्ञानेऽपि चांगारे वान्निवत्त्वा विविक्तवत् ॥ ९१ ॥ १२ वंति व्यवहाराश्च न हि प्रत्य-
क्षगानपि ॥ अर्थान्यथानुभवतुः प्रतिपादयितुं क्षमा ॥ ९२ ॥ लोकास्ततो हि प्रत्यक्षसिद्धं नान्येन केनचित् ॥ शक्यं वारयितुं

३९

लं

३९

तदधीनत्वं सर्वविरुद्धा विशेषतः॥ जीवस्य सदृशत्वं च चि मात्रं न चापरं॥ तावन्मात्रेण चाशो रसपमेवं चिदात्मनो॥ ३७॥ नो
पाध्यधीनताद्येनानातिसाम्यं निदर्शयति॥ किंचित्सूरवादिमादृश्यमपीशोनासुरान्यते॥ ३८॥ ततश्चाभासतनित्यतद्भासतेपि
च॥ भावामस्तित्वमपि चेवा संप्रताद्यतरुततः॥ ३९॥ जीवआभासउद्दिष्टः स देवपरमात्मनः॥ न जलायतरस्योद्दिष्टतिविंबो
पमत्वतः॥ ४०॥ तदधीनत्वमेवेति किंचित्सादृश्यमेव च॥ संप्रकाशयतः सूत्रगतावखिलमानतः॥ ४१॥ जीवेशभेददृश्ये
वसमुदायेकताकुतः॥ अशेषदोषराहित्यं सर्वशक्तित्वतो हरेः॥ ४२॥ सर्वोपेतिकथितमत एव यच्छेदोपि ता॥ अशेष
शक्तियुक्तश्चेत्स्वातंत्र्यादोषवाक्यं॥ ४३॥ अनुसंधानरहितमेव चेदेकतानतः॥ चैतने केवलसंधानं प्रमाणं नैव चापरं॥ ४४॥
अनुसंधानरहितं समुदायेक्यमेव चेत्॥ चैतनेष्वस्तु तन्मात्रमेव यस्ततः॥ ४५॥ मुक्तौ स्यादनुसंधानमित्यपि स्यात्सुदु
ष्करं॥ सर्वज्ञा एकतानानुसंधानेनैव सायतः॥ पश्चात्स्यादनुसंधानचेन्मिथ्याज्ञानिता भवेत्॥ विद्यमानानुसंधानं चेदज्ञत्वं
मापतेत्॥ असदेक्यं न वेत्त्यश्वाद्यदि स्यात्समो रसः॥ समुदायेक्यमेतस्माद्दूरतो पाह्यतसदा॥ ४६॥ अतो शेषगुणो न
ह्यनिर्दोष्यावदेव हि॥ तावदेव श्वरो नाम तत्र भेदोपि न कश्चित्॥ ४७॥ नेह नाना रितिकिमपि हरयोयमयं हि सः इत्यादि
विमानेन जीवांश्च॥ सर्व एव च॥ ४८॥ नियमेनानुसंधानयतोयद्येकता स्यतः॥ अंशिनो शेषसंधानमत्यल्पस्यापि विद्यते॥ ४९॥

भुवि जातेन चांशेन सूरवादुःखादितद्रूपं॥ अनुभूयते विशेषस्तु कश्चिदीशत्वतो भवेत्॥ ईश स्याच्चित्यशक्तित्वा
त्ताशवेयकपिविद्यते॥ सेतामुपपन्नैव यद्विजीवैकतस्य हि॥ ५०॥ अनीशस्येता तत्वे च विरुद्धं सर्वमानतः॥ ईश
त्वेनैव विज्ञातमनीशत्वेन चेद्विज्ञातः॥ अनीशत्वेन विज्ञातमीशत्वेनाथवादिरोत्॥ ५१॥ उपजीव्या विरोधेनैव
मानत्वमेष्यति॥ अतएव तातसिधेन किंचिच्छेदक्यमस्य च॥ ५२॥ ईशत्वेनीशभेदेन कृत्या सम्यक्प्रकाशितं॥ अयु
क्तमपि चान्यत्र युक्तं भवति तद्वत्तात्॥ ५३॥ अतो न्यत्रापि यदृष्टं यदीशेनैव कल्प्यते॥ अत्वाभासा समपि न हीशत्वं परि
पश्येत्॥ ५४॥ ईशो नो शो जन्मिथ्यादुरवीमुक्तेभिधान हि॥ इति प्रतिज्ञा व्याघातः सर्वदोषाधिकारिकः॥ ५५॥ इति
हि ब्रह्म तत्कोक्तिरतिहेयमतो रित्वे॥ बुभुक्षुभिर्मनमिदं जीवेशभेदवादिनः॥ ५६॥ नायुक्तमीशत्वः किंचिदीशत्व
स्याविरोधेयत्वं॥ यदीशत्वविरोधि स्यात्तदेवायुक्तमजसः॥ ५७॥ ईशत्वस्याविरोधेन योजयित्वा रित्वं प्रमा॥
सिधे शत्वेन चायुक्तमपि हीशेन योजयेत्॥ ५८॥ मानतः प्राप्तमखिलं नामानं योजयेत्कश्चित्॥ इति हि ब्रह्म तत्कोक्ति
रतोयुक्तमिहोदितं॥ ५९॥ सचाशब्दतरुपतद्रूपश्च गुणात्मकः॥ रूपमस्या शिरः परिपाणो पादाद्यात्मकमिष्यते
॥ अतो न नित्यतानैव श्रुतिद्वयविरोधिता॥ यथाहिते जसस्यैव प्रकाशरयो जित्वा वधि॥ ६०॥ आत्मेव ज्योतीरित्याह

॥ ६३॥

॥ ५९॥

न्यतो ज्ञातः यदांतरबलात्पुनः ॥ १९२ ॥ वेदो ज्ञेयतो ज्ञातस्तेन स्यादचितो नित्यार्थ एव वितो यस्मात्केनचित् तद्विशेषतः ॥
 अनेनेति तदुत्तयेव जायते नु भवेन हि ॥ १९३ ॥ यद्यनचितमेवेतत्पदस्यार्थवदेति ॥ तथान्यान्यपि सर्वाणि कः कुर्यादित्युच्यते ॥
 ५९ ॥ १९४ ॥ व्यापारो महिर्वाब्दस्य परः स्वार्थप्रकाशनात् ॥ अन्वयस्य कथं ज्ञानं वाब्दार्थत्वेन दास्यते ॥ १९५ ॥ पुमानप्येक
 वारोक्त्या लुप्तस्त्योयदा भवेत् ॥ यदेवानचितार्थस्य चनेते भवेत् ॥ १९६ ॥ अनचितस्याद्युक्तार्थे नित्यार्थे हि सोऽन्वयः ॥
 निराकांक्षापदान्येव वावयमित्युच्यते बुधैः ॥ १९७ ॥ तत्तदर्थं भिधानेन स्यान्निराकांक्षता च सा अपूर्वैरुवाच यथानामा
 कांक्षा पूर्वमिष्यते ॥ १९८ ॥ कर्मकर्तृक्रियाणां तु पूर्तौ को न्योच्यो भवेत् ॥ अपूर्वैश्चैतदेतन्मुक्तेः किं नृणां गोणपूर्यते ॥ १९९ ॥
 व्यापारश्चेत्पुनरेतन्मनुकावधिकिनसः ॥ युक्ते बुद्धिस्तु हितो र्यदिव्यापार इत्येते ॥ २०० ॥ बुद्धिस्तु त्वययत्नं न क
 थं कुर्युः पुरेव च ॥ पुरषाधीनता तेषां यदि पश्चाच्च सा सम ॥ २०१ ॥ पुमानेवान्वयायेषां पश्चाद्यदिविचेष्ट्यते ॥ अनचि
 ताभिधानानां स एवाथैतिरोक्तिः ॥ २०२ ॥ यततां शब्दशक्तिश्च तत्र नैवान्वयं कथं ॥ तत्कल्मषागुरुत्वादितो मिहिता च
 यः ॥ २०३ ॥ अनुभूतिविरथश्च त्याज्य एव मनोविभिः ॥ कर्तृशब्देभ्यो मिहिते धर्मसामान्ये वेदनात् ॥ विशेषधर्मे मच्चिच्छन्न
 किमित्येव हि पृच्छति ॥ गुणक्रियादिधर्माणो विशेषकथिते पुनः ॥ २०४ ॥ निराकांक्षो भवेद्यस्माच्छब्दश्च अचितवान्वयः ॥

अतो नंत गुणात्मैक्ये भागवानेक एव तु ॥ २०५ ॥ उच्यते सर्ववैद्वैततया खिलविलक्षणाः ॥ सर्वैरसर्वगुणात्मानः सर्वकर्तार
 एव तु ॥ २०६ ॥ तथापि स विशेषश्च विद्वद्व्युत्पत्तितोऽपि च ॥ तैरेतैः शब्दैश्च भएयंते युज्यंते चोपदेनात् ॥ २०७ ॥ अन्वानेददि
 सादृश्यमनुकूल्यादिना परं ॥ पूर्णत्वादिमहेशेषां वैलक्षण्ये श्रुतौ कश्चन ॥ पूर्णविशेषनियतां च ॥ सखादुरमराकलः
 गुणो रसमुदायो यं वास्ते देवः स्फुटिः ॥ २०८ ॥ वास्ते देवः श्रुतिः सैषा गुणान्वक्तिः हेरः परान् ॥ स एवाविशेषजीवस्य
 निःसंख्यानदिकालिकान् ॥ २०९ ॥ धर्मधर्मिन्सिदापनयन्स्वच्छया बोधयत्यजः ॥ कांश्चित्तेषां फले चैव तदतिस्वयममु
 तः ॥ २१० ॥ न ते विशेषकमपि प्रेरणादिकमन्यते ॥ कुर्युः कदाचित्तेनायं स्वतंत्रो नुपचारतः ॥ २११ ॥ कर्माविता निचपथे
 ष्टनान्येव सर्वत्र ॥ अचेतनशरीराणि स्वकर्मफलभाजि च ॥ २१२ ॥ प्रत्येकं तेषु चानंत कर्माण्येव विधानि च ॥ तानि च
 वमितीनास्य निःसीमा शक्तिरनुत्तमा ॥ २१३ ॥ एकैव ब्रह्म हत्याहिवराहहरिणादिता ॥ ब्रह्मपरास्मै नैव निष्कृता रा
 जदेहतः ॥ २१४ ॥ स्तोत्रस्य तस्य महात्म्या द्ययत्नं गमिता पुनः ॥ प्राप्य ज्ञानं परं चापतथा चान्वपि सर्वत्र ॥ २१५ ॥
 अनंतान्पुदिता न्येव प्रभुणा कपिलेन हि ॥ संसारयुज्यमानानि कर्मण्यपि पृथक् पृथक् ॥ २१६ ॥ तस्मादनंतमहात्म्य
 गुणपूजो जनादेन ॥ भक्त्या परमया राध्य इति पादार्थ इत्येते ॥ २१७ ॥ इति श्रीमत्त्वष्टाहोपायनस्तुतब्रह्मसूत्रव्याः

४२

४२

ने श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादविरचिते तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥
 श्रीगुरुभ्योनमः ॥ १॥ वैराग्यतो भक्तिदाहं यत्तेनोपासायदा भवेत् ॥ अपरोक्षं तया विष्टेणोरिति पादक्रमो भवेत् ॥ २३ ॥
 युक्तितेजातवेदाद्यो निरस्य समयान्तरान् ॥ परस्परविरोधं च प्राणुद्यो नोष वाक्यगं ॥ २४ ॥ अध्यात्मप्रवणो हत्वा तस्य
 सन्निहितत्वतः ॥ बहुयुक्तिविरोधानां भानात् संहितश्रुतेः ॥ २५ ॥ विरोधं च निराकृत्य कृतीनां प्राणतत्त्वगान् ॥ परिहृ
 त्यविरोधांश्च तत्प्रसादात्पुनरिति ॥ २६ ॥ देहकर्तृत्वमीशस्य ज्ञात्वा तत्पितृतां स्मृतं ॥ विनोषस्नेहमायाद्य सर्वकृते
 त्वतोधिकं ॥ २७ ॥ निष्पाद्य बहुमानं च तदन्यत्रातिदुःखतः ॥ उत्पाद्याधिकं वैराग्यं तद्गुणाधिक्यवेदनात् ॥ २८ ॥ सर्वस्य
 तद्दशात्वाच्च दाह्यं भक्ते रवाच्यं च ॥ यते तोपासना येव विविष्टान् चार्थसंपदा ॥ २९ ॥ कर्तव्या ब्रह्मजिज्ञासेत्युक्ते किमि
 तिसंशये ॥ अत इत्यदि तेष्यस्य विशेषानुक्तितः पुनः ॥ ३० ॥ सृष्टिबंधनमोक्षादिकर्तृत्वस्य श्रुतत्वतः ॥ यतो मोक्षादि
 दाता सावतो जिज्ञास्य एव ॥ इत्याह तत्परं ब्रह्म व्याप्ता साख्यं ज्ञानरन्निभं वत् ॥ ३१ ॥ येनैव बंधनमोक्षस्यात्स च जिज्ञा
 सयागतः ॥ संप्रसन्नो भवेत्तीर्णो जिज्ञासातोस्य भक्तिदा ॥ ३२ ॥ मोक्षादिदत्तमीशस्य कथमेवावगम्यते ॥ इति तच्छास्त्र
 यो नित्वाछास्त्रगम्यो हि मोक्षदः ॥ ३३ ॥ प्रत्यक्षावसितेभ्यः स्यादादिमोक्षः कथंचन ॥ किमित्यनादिसंस्कारामनाः

विशेषकथं भेदो भेदि नैकसूत्राविधिः ॥ पुनस्तयोर्विभेदश्च भेदिमात्रत्वतो भवेत् ॥ ३४ ॥ भेदिनश्चैवं भेदस्य विशेषो यदिगम्य
 ते ॥ अभेदा भेदिनश्चैव किं भेदो भेदभेदयोः ॥ ३५ ॥ विशेषेणैव सर्वत्रैयदिव्यवहति भवेत् ॥ कल्पनागौरवायेव किं भेदः कल्प
 ते तदा ॥ ३६ ॥ ऐक्यप्रतीत्यभावेन भेद एव गवाश्च योः ॥ स एवेति प्रतीत्यो हि विशेषानामभावेन ॥ ३७ ॥ सत्त्विदादेरपययिसिध्यर्थ
 प्रायिनसिहि ॥ अंगीकार्ये विशेषेयं यद्यसत्यविशेषणं ॥ ३८ ॥ यथैव यथैव वारयितुं शब्दात्तरमितीव्यते ॥ मायाविशेषराहि
 त्यविशेषणविशेषिता ॥ ३९ ॥ सत्यस्यापि भवेत्सा च तथैव न वस्ति ॥ यदि सत्त्वे विशेषाननतदुक्तिर्भवेत्तदा ॥ ४० ॥ त
 स्यते ॥ चेतनलक्ष्यं इत्यपि स्याद्विशेषिता ॥ पुनः पुनर्लक्षणया भयि स्यादुनवस्ति ॥ ४१ ॥ यद्यभावविशेषितं स्यादंगी
 तमेव ते ॥ असार्वज्ञादिराहित्यमप्येव तत्तद्विध्यति ॥ ४२ ॥ तदा सार्वज्ञमेव स्यात् ॥ वाच्यत्वात् न योर्द्वयोः ॥ यदि नैतादृशेया
 त्मसंख्यत्वा निवर्तनात् ॥ ४३ ॥ आसत्त्वात् ज्ञानतादृशे स्यादसत्त्वादिकं तदा ॥ अत एव विरोधित्वं यद्यस्याभ्युपगम्यते ॥
 ४४ ॥ अने श्वर्यविरोधित्वमप्येयं किं निवार्यते ॥ अखंडखंडनादेवं विशेषो रवंडवादिना ॥ ४५ ॥ खंडितेनापि मनसा स्वीकार्ये
 न न्यथागतं ॥ अखंडखंडवादिभ्यां खंडाखंडेनैव तत् ॥ ४६ ॥ महादेरात्तरासि विशेषो धार्य एव हि ॥ निदर्शनीयं
 एतत् ॥ भगवानत्यभिन्नता ॥ ४७ ॥ गुणानामादेरणाह तच्च न निमित्तं हि तान्वयः ॥ यदा शेषविशेषाणां मुक्तिः सामान्यतो
 भवेत् ॥ ४८ ॥ यदेकेनाप्युत्तरेण विशेषावगतिर्भवेत् ॥ यतो शेषविशेषाणां वस्तुना स्वेव च कता ॥ ४९ ॥ अतः सामा

४३

धोर्गुणोर्विलम्बमानवे॥ महानान्यह ताकाशे प्राप्नोति परमाणुतं॥ ५०॥ इति प्रकाशय चिश्चपतिराह प्रेमयुतां॥ निखि
लस्यापि वेदस्य गतिरसामान्यमजसा कोनाम गतिरसामान्यमनतागमसपद॥ ५१॥ इति प्रकाशय चिश्चपतिराह प्रेमयुतां॥ निखि
अन्योयत्नममति॥ नारवाचनुष्यं चर्गं तवस्॥ ज्ञानननुमितत्वेन ब्रूयात्तस्य प्रसादत॥ ५२॥ इति मुख्यतया शेषाति साम
न्यवित्प्रभु॥ प्रतिजज्ञेददयस्माद्देवानामपि पूयते॥ ५३॥ अतो निखिलवेदानां स्थिरावसमचय॥ इति स्फुटं सापिताथे
एथक्वाह समचय॥ तत्र प्रथमतो न्यत्र प्रसिद्धानां समचय॥ शब्दानां वाच्यरात्र महामल्लेशाभागत॥ ५४॥ इति तस्य
धिकत्वे तु पित्र्यपादे हितस्य तु॥ महासमचये तस्मिन्नाधिकरो र्विलम्बस्य हि॥ ५५॥ ब्रह्मेवाधिष्ठितस्तत्र मुख्यतो न्येयथा
क्रमं॥ दुर्गमत्वाच्च नेवात्र प्राथम्येनोदितो जसा॥ ५६॥ अतो न्यत्र प्रसिद्धानां शब्दानां निर्णयाय तु॥ प्रवृत्तं प्रथमं देवस्तत्र
तदादयो गुणाः॥ ५७॥ इति स्येवेति निर्णयिताः श्रुतियुक्तिसमचयात्॥ देवतातरगाः सर्वे शब्दवृत्तिनिमित्ततः॥ ५८॥ वि
ष्णुमेव वक्ष्यथा तस्य गादुपचारतः॥ अन्यदेवान् वदन्तीह विशेषगुणवत्कृतः॥ ५९॥ विष्णुरेव परं ब्रूयन्मन्येयशेष
तः॥ इत्यन्यत्र प्रसिद्धो नुशब्दराशेरशेषतः॥ ६०॥ ज्ञाते समचये विष्णोर्लिंगे धैर्यसमचयः॥ तेषामन्यगतत्वे तु त
स्यात्सम्यक्समचयः॥ ६१॥ इत्येयो शेषलिंगानां ब्रह्मरायेव समचयः॥ अहो भयगतत्वं च स्यादतो लिंगशब्दयोः॥ ६२॥

पि

४३

इति संशयनुत्पत्तिभयत्र प्रतीतितः॥ शब्दानां वर्तमानानां सलिंगानां विशेषतः॥ ६३॥ समचयो हरावेव यत्रैवान्यत्र मुः
रव्यतः॥ शब्दालिङ्गानि च यतो नैवाच्यत्र स्वतंत्रता॥ ६४॥ अस्वतंत्रेषु शब्दस्य वृत्तिहेतुर्न मुख्यतः॥ यतो तोयदधीनारो
ब्धार्थत्वं मुपागताः॥ ६५॥ अत्यन्ते नैव शब्दस्य वृत्तिहेतुगुणो न तु॥ अयो यथा हाह कलं चर्येव शः स्वतंत्रतः॥ ६६॥ मुख्यश
ब्दार्थरतिरिच्छीकर्तव्यमनीषिभिः॥ इत्यहो वचनं शब्दानां नारायणसमचये॥ ६७॥ सिद्धेय्यशेषशब्दानां न कथंचन युज्यत॥ वि
रोधादवरत्वादेरपि प्राप्तिर्यतो भवेत्॥ ६८॥ इति चेदवरत्वादिद्विविधं लक्ष्यं पल्लव्यते॥ परस्यावरत्वाहेतुर्यद्विषयपरवसन्॥ ७०
सोपि ह्यवरशब्दार्थे यथा राजा जयी भवेत्॥ अन्यो वरत्वानुभवी तयोः पूर्वोक्तिरैव॥ ७१॥ द्वितीयो जीवरावास्ति स्वतंत्रा
नहिदुषाणं॥ हरेरेवमशेषेण सर्वशब्दसमचयो॥ ७२॥ उक्ते विरोधहीनस्य स्यात्समचयतायतः॥ अतो शेषविरोधा
नां हतेन निराहति॥ ७३॥ समचयाविरोधस्यां संजाते वस्तुनिर्णये॥ किं मया कार्यमित्येव स्याद्दुधिरधिकारिणः॥ ७४
तत्र भक्तिविधानार्थभक्तानर्थसंततो॥ उक्तायं भक्तिदादयो यत्रोक्ते शेषेणान्वये॥ वक्तव्योपासना नित्यं कर्तव्यत्वाद
रेण हि॥ सोपासनाच्च द्विविधा श्राद्धाभ्यासस्वरूपिणी॥ ७५॥ ध्यानरूपा परावेव तद्गोधारणादिक॥ ततो भयात्मकं चैव पा
दोर्मि नूबादरायणः॥ ७६॥ अहोपासनमथैव विस्मराद्युतिपूर्वकं॥ एथगृह्येति शक्यत्वमनिराशितः॥ ममुच्चयः॥ ७७॥
विशेषदर्शनं कार्यलोपो नानोक्तिराश्रुताविशेषोपाहति॥ लिंगमनवरूपाविशेषिता॥ ७८॥ अथ योजनताचातिप्रसंगो

७४

४४

दूरसंश्रयः॥ विनिष्कारणं चेष्टादृष्टवैरूप्यमभितिः॥ ८०॥ अनुक्तिरप्रयत्नत्वं दृढं धराभवे॥ पुंसाम्यं प्राप्तं
 योगः कारणाभिर्णयोभ्रमः॥ ८१॥ विशेषदशितालोपो गुणसाम्यं पृथक् दृष्टिः॥ उगम्यवर्त्मसंधानमिष्टं फलम
 कल्पना॥ ८२॥ उद्यवैरूप्यमंगत्वमविशेषदृष्टिः क्रिया॥ युक्तयः पूर्ववक्षस्तुः सजेयत्वं विधिक्रिया॥ ८३॥ महा
 त्म्यमल्पशक्तित्वं यथायोग्यपलंभवः॥ फलसाम्यं विशेषश्च गुणाधिक्यं प्रधानता॥ ८४॥ यथाशक्तिक्रियासं
 धिः प्रमाणबलमानतिः॥ कारणकार्यविशेष्यस्वभावो वस्तुदूषणः॥ ८५॥ प्रतिक्रियाविरोधश्च प्रतिसंधिर
 नूनता॥ संस्कारपाटवं खेच्छानियतिर्वस्तुवैभवं॥ ८६॥ विशेषोक्तिरमानत्वं प्रधानं प्रीतिरागमः॥ रुक्मिरल्ल
 तज्जस्तिरनादिगुणविस्तरः॥ ८७॥ साधनोत्तमता नानादृष्टिः शिष्टिरनूनता॥ अविघ्नत्वविरोधौ च गुणवैशेष्य
 भागमः॥ ८८॥ सिद्धांतनिर्णयिह्यता युक्तयो व्याहताः सदा॥ यथाशक्त्यखिलाचेदान्विजायोपासनं भवेत्॥
 ८९॥ तत्रारिवलस्य विज्ञप्तिः सम्यक् कृत्राक्षणावहिः॥ तदन्येषां यथायोग्यपरिवलं ज्ञप्तिरिष्यते॥ तावतोपासने
 योग्यो भवेदेवारिवलः पुमान्॥ महत्त्वस्य परपारं विदित्वैव जनादनः॥ ९०॥ स्तोष्यतामिति तृष्ट्वमिति नास्त्यवः
 नारदः॥ किंतु निश्चलेया भक्त्या ह्यात्मज्ञानानुरूपतः॥ ९१॥ यस्तोष्यति सदा भक्तस्तुष्टस्तस्य सदा हरिः॥ ९२॥

४४

सर्वदिमाः प्रजाः॥ ९३६॥ यस्मिन्नियमतो दुरवहानि प्रत्यक्षतो भवेत्॥ धावंते वतमुद्दिश्य राजा धर्मखिलाः प्रजाः॥ ९३७॥
 अनुमागम्यतो मोक्षो यदि तस्यानुमेव हि॥ दृष्टपुरुषवन्मोक्षदा तत्तं विनिवारयेत्॥ ९३८॥ तत्रास्त्रगम्य एवैको मोक्षदो भ
 वति श्रुत्वं॥ शास्त्रगम्यश्च नान्योस्ति मोक्षदत्वेन केन वात्॥ ९३९॥ मोक्षदो हि रचतत्रस्यात्परतत्रः स्वयं सत्तो॥ वर्तमानः
 कथं शक्तः परमोक्षाय केवलं॥ ९४०॥ अन्याश्रयेण यद्वोषदद्यान्मोक्षं स एव हि॥ तेनाननुसृतो मोक्षं न दद्यादन्यवाक्य
 तः॥ ९४१॥ अतस्तदर्थमपि सज्जो विष्णुमुमुक्षुभिः॥ यमेव परति श्रुत्या तमेव तिच सादरं शास्त्रयो नित्वमस्यैव ज्ञायते
 वेदवादिभिः॥ यस्तं विदुरमता इत्युक्तं सुसमुद्गः॥ ९४२॥ तदेव ब्रह्म परममिति श्रुत्या वधारितः॥ यतः प्रसूते तिततः
 सृष्टिमाह ततो हरिः॥ ९४३॥ शास्त्रयो नित्वमेतस्य ज्ञायते हि समच
 यान्॥ ९४४॥ समित्तु पसर्गोणपरमुरव्याथ तो न्यते॥ एवं परममुरव्याथो नारायण इति श्रुतेः॥ ९४५॥ निथरिणयना न
 ल्मिति वेदयतिर्जगो॥ कथं समन्वयो ज्ञेयः स्वल्पं शाखा विदं नृणां॥ ९४६॥ वेदाद्यनंतर इति हि श्रुतिराहृष्यनता॥ अ
 नंतवेदनिर्णयि महप्रलयवारिधेः॥ ९४७॥ उत्तराण्यमेत्यस्मन्नज्ञेयो त्रसमन्वयः॥ रत्यंशकायनोदार्थं स जाह्नवकुरुणा
 करः॥ ९४८॥ अत्राक्यो नाराणत्वेपि ह्यागमापारवारिधेः॥ निष्पद्यतमये वायरो मकूपलयेदिना॥ ९४९॥ यद्यप्येष वेदा

४५

पूर्वाभिदेदोषत्वंवाभाशस्यत्पत्तिमिन्नता॥ नारायणेनमुक्तानामपिसम्यगितिस्त्विच्छिति॥ १५॥ भेदाभेदप्येदेभे
नदोषाणामपिसंभवः॥ निदेषित्वंरमायाश्चनदनंतरतातथा॥ १६॥ ब्रह्मासरस्वतीवींशेश्वरुदाश्चतस्त्रियः॥ शक्रक
मौतदन्येचक्रमानुक्तावपीतिच॥ १७॥ सत्सिधांतइतिज्ञेयोनिपडितोहरिणास्वयं॥ एतद्विरोधियत्सर्वेतिमसंतथाय
केवलं॥ १८॥ अथेतमोविज्ञातीतिप्राहश्रुतितिस्फुटं॥ इत्येवश्रुतयोशेषाःपंचरात्रतथारिवलं॥ मूलरामायणंचैव
भारतस्मृतयोखिलाः॥ वैष्णवानिपुराणानिसारव्ययोगोपरावपि॥ ब्रह्मतर्कश्चमीमांसेत्यनेतः॥ बाल्यसागरः॥ ब
नंतयुक्तयश्चैवप्रत्यक्षागममूलकः॥ १९॥ प्रत्यक्षमेश्वरंचैवरमादीनामशेषतः॥ मुक्तानामप्यमुक्तानामेतेमेवार्थ
मुत्तमं॥ २०॥ अन्यावकाशरहितप्रकाशयतिसादरं॥ एतदेवचसच्छास्त्रदुःशास्त्रंतुततःपरं॥ सच्छास्त्रमप्यसेभि
त्यदुःशास्त्रंतुपरित्यजेत्॥ असंज्ञयेनतत्त्वस्यनिर्णयेब्रह्मदर्शनं॥ सम्यग्विषमविज्ञानतारतम्यानुसारतः॥ फलं
भवेत्तारतम्यात्स्वरवदुःखात्मकंनृणां॥ २१॥ सम्यक्काधिकविज्ञानात्सुरवाधिक्यंभवेन्नृणां॥ अतोयथात्मज्ञात्स्ये
वश्रवणमननंतथा॥ २२॥ कृत्वाथकुर्वन्नपिवानिदध्यासनमाचरेत्॥ विषयेषुचसंसर्गाद्याश्चतस्यचसंज्ञायात्
॥ २३॥ मनसाचान्यादाकांक्षात्परमप्रतिपद्यते॥ इतिभारतवाक्येहितेनैतदोषवर्जितः॥ २४॥ सदैवोपासनायुक्ते

४५

वारुदेवंप्रपन्नयति॥ दोषाअनादिसंबन्धास्तेमुक्तिपरिपंथिनः॥ २५॥ संत्येवप्रायशःपुंसुस्मृतेनमोक्षोनजायते॥ स
र्वेतरतेजीवेषुदृश्यंतेतारतम्यतः॥ २६॥ रज्जुनामिकरावास्तिपरमोत्साहत्वतनं॥ सगुणाल्मत्वमात्रत्वान्नृजत्वेनवि
रुध्यते॥ अतोविष्णोपराभक्तिस्तद्भक्तेषुरमादिषु॥ तारतम्येनकर्तव्यापुरुषार्थमाभीप्सिता॥ २७॥ रघादरःसर्वजंतू
नांसंसिद्धोहिस्वभावतः॥ ततोधिकःस्योतमेधुतदाधिक्यानुसारतः॥ २८॥ कर्तव्योवास्तुदेवांतंसर्वथाशुभमिच्छ
ता॥ नकदाचित्त्यजेतचक्रमेणोनविवर्धयेत्॥ २९॥ समेषुस्वात्मवत्सहसत्त्वन्यत्रततोदया॥ कार्येवमापरोक्ष्येण
दृश्यतेक्षिप्रमीश्वरः॥ ३०॥ तंतमोयंब्रजद्विष्टेषुसमत्वंयानुपपन्नयति॥ रमाब्रह्मविवादीनामपिमुक्तौकथंचन॥
किमुताधिक्यरुष्टेस्तदुणाभावमेतेरपि॥ दोषवैलुरक्षेदस्यदुष्टदुष्टस्तथाभयोः॥ ३१॥ इत्याहसंभुतिस्तेनसंप्रोक्तो
गुणसंयुतः॥ उपासीनहरिदृष्टामुक्तिरेतेनैवजायते॥ ३२॥ दोषाद्यमुक्तिरुच्यंश्रुतिवाक्यविरोधितत्॥ धिप
योयोतुरामस्यविमुरवत्वाभिरामिणः॥ ३३॥ अस्तिदोहयदेनित्यमथेतमसितेस्मिताः॥ हरिद्विषसामोयतिथेच
वतदभेदितः॥ ३४॥ तन्निगुणत्वेनारस्तस्यदोषविदोपिच॥ इत्यादिश्रुतिसंदर्भाद्विषास्तमईयते॥ ३५॥ हिरण्य
कशिपुश्चापिभगवन्निदयत्तमः॥ विविष्करत्यागात्सूनोःप्रल्हादस्यनुभावतः॥ ३६॥ यदनिदयितामहत्वंद्रु
मयिचायवान्॥ तस्मात्पितामेपूयेतदुरतादुस्तरादद्यात्॥ ३७॥ निदांभगवतःशृण्वंस्तत्परस्यजनस्यवा॥ ततोनापि

४६

तियः सोपियात्यथः रुद्रताच्युतः ॥ ३३ ॥ अवजानंति मां भूदा मानुषी तनुमाश्रितं ॥ परं भावमजानंते मम मूलमहे
 श्वरं ॥ ३४ ॥ मोघाज्ञा मोघकर्माणि मोघज्ञानविवेकसः ॥ राक्षसी मां स्फुरीचैव प्रहृतिं मोहिनी श्रिता ॥ ३५ ॥ मामात्मप
 रदेहेषु प्रहृषंतोऽस्य सूर्यकाः ॥ तानहं द्विषतः कुरान्संसारेषु नराधमान् ॥ ३६ ॥ शिष्याभ्यजस्यमशुभानां स्फुरीचैव योनि
 सु ॥ आसुरसरीयो निमापन्नामूढा जन्मनि जन्मनि ॥ ३७ ॥ मामप्रप्येव कौतयेत तोयां त्यधमागते ॥ यो द्विष्याद्विबु
 धश्चेष्टे देव नारायणं प्रभुं ॥ ३८ ॥ कथं सा परवेदेष्ट्य आलोकांतरस्य कस्यचित् ॥ यो द्विष्याद्विबुधश्चेष्टे देव नारायणं प्रभुं ॥ ३९
 मज्जंति पितरस्तस्य नरके नृणां श्वरीः समः ॥ इत्यादिवाक्यसंदेहाद्देवि जस्तम एव तु ॥ ४० ॥ नैव मोक्ष इति प्राहुर्लोकिय
 तमते स्थिताः ॥ ४१ ॥ शोभां शरीरपर्यंतं न स्मृन्मिमांसावस्तुतो न वेत् ॥ ४२ ॥ इति तत्कनमानेन दृष्टं प्रत्यक्षवादिनः ॥ न
 हि प्रत्यक्षमानेन मोक्षाभावो वसीयते ॥ ४३ ॥ घटते मुक्तिरदृष्टिस्तु पुरेण महीयसा ॥ नेति वक्तुमहितं लुकथंच न न
 विद्यते ॥ ४४ ॥ साधयन् सर्वसामान्यं कथमेव विज्ञोषवान् ॥ दृश्यते पुरुषालोके पारावारविदोपि च ॥ ४५ ॥ अ
 परोश्च दृशो योगनिष्ठाश्चामलचक्षुषः ॥ प्रत्यक्षदेवतां दृष्ट्वा तत्प्रसादात् प्रभूतयः ॥ ४६ ॥ ज्ञानविज्ञानपारज्ञनिधिं
 ते कथं नृभिः ॥ दृश्यते चातिमाहात्म्यं तेषां प्रतिमहोजसो ॥ ४७ ॥ यदि ते विनिविध्यंते किं नोक्तिरस्ते निविध्यते ॥

४६

इत्यादिवाक्यसंदर्भतु यथा योग्यरिव लज्जता ॥ आत्मज्ञानानुरूपत्वं यथा शक्तिविचारणात् ॥ भेदः ह्यस्मोधिगं
 तव्यः स्वाध्यायाध्ययनमेव तु ॥ १३ ॥ इत्यादिवाक्यवैयर्थ्यमन्यथानिवार्यते ॥ अद्यापि ते न देवाद्याः ॥ अएव ते म
 न्ते सदा ॥ १४ ॥ ध्यायंति च यथा योगं तथा प्याचरन्ति निपातान् ॥ अवर्णमननं चैव कर्तव्यं सर्वथैव हि ॥ १५ ॥ मति
 श्रुतिध्यानकालविशेषं गुरुरतमः ॥ वेतितस्योक्तमार्गेण कुर्वते स्याद्विदुर्ज्ञानं ॥ १६ ॥ अवर्णदृष्टत्वं स्य मनन
 ध्यानमेव च विशेषानंदसंप्राप्त्या अन्यस्यैतानि दृष्टये ॥ १७ ॥ यदि तादृशगुरुर्नास्ति निराश्रितश्च वणादिकः ॥ प्रसिद्धां
 तातु सारेण निपातयितुं शक्नुते ॥ १८ ॥ अवर्णादिविना नैव क्षणातिद्वेदपि क्वचित् ॥ अत्यशब्दे तु निद्रादौ पुनरवस
 माचरेत् ॥ १९ ॥ अभावे निपातयितुं सस्य सखा रज्जा एव सर्वदा ॥ शृणुयाद्यदिसद्वान्प्रानुयममुपलभ्यते ॥ २० ॥ मह
 द्योविस्तुमन्ति स्थोयथा शक्तिचसंज्ञायान् ॥ छिंद्यात्त्वतो धिकाभाविषयमेव समभ्यसेत् ॥ २१ ॥ व्योदपि चैव
 ल्येऽप्यसंतिष्ठोत्तमहापयन् ॥ अशेषगुणपूर्णत्वं सर्वदोषसमुद्ध्य ॥ २२ ॥ विष्टो रन्यच्च तत्तन्मिति सम्यग्वि
 निपातयि ॥ खतत्रत्वं सदा तस्य तस्य भेदश्च सर्वतः ॥ अदोषत्वस्य सिध्यर्थं यदभेदतद्वच्यः ॥ न तत्र त्वं वमुक्तानां अ
 पितदुपमूर्तये ॥ २३ ॥ मुक्तानामपि भेदश्च न हि भिन्नमभिन्नतां ॥ गच्छदृष्टं क्वचित् तस्याप्यभावो नुसवायगः ॥ २४ ॥

४७

नमन्यंते मुद्गलं सदुवाभावः करवंत्विति ॥ यात्राभोगतिरेकेण दुःखं वाधिक्यस्य दर्शनात् ॥ ६१ ॥ सुखस्याभावता
 केन न च स्यात्किं विषयः ॥ यदि भावेऽपि कश्चित् स्यात्तस्यैवाभावता कुतः ॥ ६२ ॥ यदि सर्वेषु भावाः स्युरन्योन्यमिति
 भावता ॥ अभावाभावतेव स्यात्किं न हि भेदो भवेत् ॥ ६३ ॥ भावत्वं विधिरूपत्वं निषेधत्वं न भावता ॥ निषेधस्य
 निषेधोऽपि भाव एव बलाद्भवेत् ॥ ६४ ॥ प्रथमप्रतिपादितुं भावाभावनिर्णयामिका ॥ न च पुद्गलविज्ञानं मोक्षदं भवति क
 चित् ॥ ६५ ॥ अस्यातन्त्र्यात् पुद्गलस्य ज्ञातोऽपि सुखदो न हि ॥ न हि दुःखपरिज्ञानादुर्विनिविनिवर्तते ॥ ६६ ॥ यदि पुद्ग
 लविज्ञानाददुःखं स्यात्कथंचन ॥ देहवानपि नादुर्वी किं ज्ञानदुःखं सदा ॥ ६७ ॥ ईशं च स्यनुसारेण स्यात्कालादी
 नावादिना ॥ कर्महेतुत्वमपि तु निश्चेत चानिहिक चित् ॥ ६८ ॥ अत्रोषदुःखविलये न दानीं कारणं यथा ॥ तथोत्तरं च
 नैव स्याद्दृष्टिपूर्वानुमायतः ॥ ६९ ॥ शक्तस्यान्यस्य विज्ञानं तत्प्रीतिजनकं यदि ॥ तथैव बंधुहानि स्यादिति किं नाम
 दुःखं ॥ ७० ॥ स्वज्ञानाद्दुःखं हानिरुद्भूयते तस्य कुत्रचित् ॥ अहिंसायाश्च धर्मत्वं केन मोक्षेन गम्यते ॥ ७१ ॥ हिंसा
 योऽवधमलं भित्तिरस्यात्किमुत्तरं ॥ धर्मस्य सुखं हनुत्वमपि केन गम्यते ॥ ७२ ॥ हत्यायमोक्षहेतुः कुतो नाना
 विचार्यते ॥ न च अन्यपरिज्ञानाच्छून्यभावनयापि च ॥ ७३ ॥ मोक्षः कथंचन भवेद्यदीदानीं कथंचन सः ॥ परप्रसाद

४७

एत
जे

नेहोऽनुविलंबो नाम युज्यते ॥ ७४ ॥ पुमिच्छाधीनतो नो चेद्विलंबं किं ह्युतो भवेत् ॥ अन्यत्रापि विलंबं बालुस्युरीशेच्छा
 निमित्ततः ॥ ७५ ॥ अन्यथा कारणं चेत्स्यात्किं कार्यं नोपजायते ॥ कारणं सति कार्यस्य भावः सुनियतो स्यात् ॥ ७६ ॥
 विज्ञानवादिनश्चैव विज्ञानाद्देतवेदनात् ॥ विज्ञानभावनाच्चैव मोक्षो न धरते क्वचित् ॥ ७७ ॥ अतस्तानि स्य बाह्य
 चक्षुषिकत्वं सवेदनात् ॥ भाववाञ्छोक्तमार्गेण मानाभावात्तमुच्चते ॥ ७८ ॥ प्रकृतेः पुरुषस्यापि विवेको मुक्तिसाध
 नः ॥ इति सारव्यानचेतस्मिन्मानमीशाप्रसादतः ॥ ७९ ॥ श्रुतयस्मृतयश्चैव यदुक्तं प्रसादतः ॥ वदन्ते नियमान्मुक्ति
 नमते तः कुतो भवेत् ॥ ८० ॥ कौमादयो ग्राह्यादा अपीशस्य प्रसादतः ॥ मुक्तिरुवा अप्याहुर्गोविंदो च कर्मणा ॥ ८१ ॥
 श्रयं प्रादुक्तं चैत प्रसन्नं जगदीश्वरे ॥ भिद्यते हृदयं प्रेपिद्यते सर्वसंज्ञाय ॥ ८२ ॥ क्षीयते चास्य कर्मणि तस्मिन्
 छेपराक्षरे ॥ भिद्यते हृदयं प्रेपिद्यते सर्वसंज्ञाय ॥ ८३ ॥ क्षीयते चास्य कर्मणि तस्मिन् हृदयवात्मनीश्वरे ॥ इति श्रुतिपुरा
 णादिवचनेऽन्यथा मते ॥ ८४ ॥ न च या श्रुयतां युक्तं शिवादीनामनुग्रहात् ॥ नान्यं यथा श्रुतिं युक्तं पुरुषज्ञानतः श्रु
 ते ॥ ८५ ॥ सर्वे निमेषाजिते विद्युतः पुरुषादीधे ॥ एवं पुरुषज्ञानं च श्रुतं विज्ञायो हरौ ॥ ८६ ॥ तस्यैव काश्च
 न तस्य नमो महद्यः ॥ इति चाधेयतिरस्य प्रतिषेधः स्वयं श्रुतो ॥ ८७ ॥ विश्वतः परमान्नित्यं विश्वं नारायणं हरिं ॥

१६

इति सर्वाधिक लोकासमोपिविनिवारितः ॥ ६६ ॥ समाधिकस्य राहित्या नोपचारपुमानस्यो ॥ पुरुष एवेदं
 सर्वयद्भूतयश्च ॥ ६७ ॥ उतामृतत्वस्यैशानोयदभेवातिरोहति ॥ मुक्तामुक्तपरेरात्वामिति स्यात्तदहसाश्रुतिः ॥ ६८ ॥
 अमृतज्ञानवचनात्सर्वस्यैशानतोदिता ॥ यदि सर्वत्वमुदितामुतेराइतितद्भूता ॥ ६९ ॥ उताब्देवदेहेषहीनात्वस्य समु
 च्चयः ॥ पुरुषेणैवेदं व्याप्तमिति ब्राम्हणं च हतप्रति ॥ ७० ॥ एतावानस्येमाहिमेति माहिमेव चोहितत्वं ॥ सोमृतस्याभयस्यैशान
 मर्त्यमभयदत्तगात् ॥ ७१ ॥ इत्यमुक्ताधियत्यंतु पूर्वाधोमिनुद्यन् ॥ उतामृतस्यैराइति ॥ विधत्ते मुक्तिमेशवं ॥ ७२ ॥ अतो वि
 ष्णुपरिज्ञानादेव मुक्तिर्नूचिान्यतः ॥ तद्यथेति श्रुतेश्चैव ततः कर्मक्षयो भवेत् ॥ ७३ ॥ यथेधांसि समिधोभिर्भस्मसात्कु
 रूतर्जन ॥ ज्ञानाग्निः सर्वकर्माग्निर्भस्मसात्कुरुते तथा ॥ ७४ ॥ सर्वधर्मान्परित्यज्या मामेकं नारायणं ब्रजे ॥ अहं त्वास
 त्प्रापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥ ७५ ॥ इत्यादिभगवदाक्षेपस्तथाश्चावसीयते ॥ नित्येनोमिति कं कर्म कुर्वन्नन्यत्परित्य
 जन् ॥ ७६ ॥ मुच्यते स सृते श्चैव तत्पुण्येन निराहृत ॥ विद्येवेतीममेवार्थस्य भवेदाहवेदराट् ॥ ७७ ॥ विना कर्म न मोक्षः
 स्याद्दानेनैत्यपि साश्रुतिः ॥ नान्यथा इति हेव निवारयति साहृ ॥ ७८ ॥ अन्यथापासनमपि तमेव मिति वादिनी ॥ नि
 वारयत्याहरेण न प्रतीक इति प्रभुः ॥ ७९ ॥ अर्थतमः प्रविशति येन विद्यामुपासते ॥ इति श्रुतिविरोधाच्च नान्यथापा

१६

यदुक्तवाक्यप्रामाण्यप्रत्यक्षेणोपलभ्यते ॥ ८० ॥ वराहयोपितद्वृत्ताः सदा सत्या भवन्ति हि ॥ अप्रामाण्यं तदुक्तं
 तथावाचावसीयते ॥ ८१ ॥ नहि प्रयोजनं किंचित्परलोका निवारणात् ॥ वृथावाचं वृथाहं व्याद्यदिस्य किमुतर
 ॥ ८२ ॥ स्वजीवनविरोधाद्यवदन् किं नाम बुद्धिमान् ॥ प्रामाण्यसंशयः किं स्यात्तयोः पुरुषयोरपि ॥ ८३ ॥ स्वजी
 वनविरुद्धोक्तिरज्ञोदृष्टस्य चाप्रियः ॥ यश्चातींद्रियदेवोक्तिश्चोक्तदृष्टपरावरः ॥ ८४ ॥ अतीतानागतं सर्वलोकानु
 भवमर्पयन् ॥ अतः प्रत्यक्षगम्यत्वाद्देहमात्वस्य च स्फुटं ॥ ८५ ॥ यद्यागमस्य नो मात्वमक्षजस्य तथा भवेत् ॥ यद्यक्षणा
 स्य मात्वस्यादागमस्य कथं न तत् ॥ ८६ ॥ लोकवाक्याद्देशिषश्चाव्यभिचारेण सिध्यति ॥ अस्ति मोक्षोऽपि धर्मेण य
 थार्थज्ञानतोऽपि च ॥ ८७ ॥ प्रामाण्यमनुमायाश्च तिनस्यात्य त्वसाध्यते ॥ तद्वाक्या धर्मसद्भूतविज्ञप्तिर्न वतीति च
 ॥ ८८ ॥ धर्मो हि सापरोक्षो ज्ञानं पुद्गलदर्शनं ॥ इति जैनाः कथं तत्स्यात्प्रामाण्यमनुमानतः ॥ ८९ ॥ विषयाप्रतिष्ठि
 तं हृक्षं प्रत्यक्षमिति गीयते ॥ प्रत्यक्षशब्दानुसारादनुमेति प्रकीर्तिता ॥ ९० ॥ आसमंतादमयति धर्मधर्मोपर
 पदं ॥ यच्चापि तींद्रियं त्वन्येन सदिगमः स्मृतः ॥ ९१ ॥ एतेन कारणेनैव तत्तन्मान त्वमिष्यते ॥ स्वरूपं हि तदेतेषाम
 न्यथास्ति हि मानतः ॥ ९२ ॥ अननुमाकं धर्मं पुद्गलं चापि दर्शयेत् ॥ स्वरूपं पुद्गलमयोक्ता दोषा आनंदमेव च ॥ ९३ ॥

१६

चि

४९

विश्वामित्रः कस्तनवत् ॥ वैवस्वतो मनुश्चांसि पश्चादुच्येत तो वरा ॥ १७ ॥ न्यवनो न्यथ्यवे न्याश्च नाना बिंदुश्च हे हयः ॥ तद्विषया
 जनैः न्यविशेषोऽपि कश्चन ॥ १८ ॥ तद्विषयवत्श्चापि न्यन्याश्च तदेवता ॥ पर्जन्यमित्रांतरास्ते तदुच्येत तो वरा ॥ १९ ॥ एते
 १० धीभ्यः काश्रीस्तु सदा मुक्ता विप्रोषतः ॥ तत्समो नास्ति परमो हरिरेव न चापरः ॥ २० ॥ संहितायां बृहत्या तु खयं भगव
 तो दितं ॥ तदेतद्विलंघ्या अहंकारिक एव च ॥ २१ ॥ इडादनंतरो दृष्टि रपि योग्यानुसारतः ॥ सम्यग्गुरुप्रसादश्च मुख्यतो दृष्टि
 कारणः ॥ २२ ॥ श्रवणादिचक्रैः नान्यथा दर्शनं कर्तव्यं ॥ गुणाधिकं गुरुपाप्य तद्गुणानामुपात्तं च ॥ २३ ॥ विषययुक्त
 कर्तव्यं सर्वथा शुभमिच्छतः ॥ समे विकल्प एव स्यात्पूर्वोक्तं च सर्वथा ॥ २४ ॥ तदुक्तं गुरुपाप्य पूर्वोक्तं न जानिष्यते ॥ गुरुब्रह्मा
 रिवलानां च विधी चैव सुरस्यती ॥ २५ ॥ देवताभगवान् विष्णुः सर्वेषां भविष्यतः ॥ तस्य सादेन मुक्तिर्या न्यथा लुक्थं च न
 ॥ २६ ॥ श्वेतमासुक्रमेणैव सर्वेषां गुरुवत्सलः ॥ उपदेशो ब्रह्मण रक्त सर्वेषां भवमुक्तये ॥ २७ ॥ साधनेऽप्यधिको भक्तिर्नैवा
 न्यता दृष्टा कर्तव्यं ॥ भक्तिश्चैव हरावैव मुख्यं न्यत्र युथाक्रमं ॥ २८ ॥ साधिका चैव सर्वत्र श्वेतमेव क्रमेण च ॥ अनुवर्तते च
 सा भक्तिमुक्तावान् दृष्टा पीणा ॥ २९ ॥ तस्यैव कोपासनेन कर्तव्यं मुक्तये गुरोः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

४९

श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ ॐ ॥ एवमुक्तं भनिर्दोषा भगवद्दर्शनात्सदा ॥ अपेक्षितफलप्राप्तिवारधिरयनतिक्रमात् ॥ २१ ॥ देवर्षिमा
 नुषादीनां तत्तज्ज्ञानानुसारतः ॥ जैमिन्युक्तं मानुषाणां तद्विप्रोषाश्च केचन ॥ २२ ॥ सामान्यभगवत्प्रोक्तं देवर्षीनां विशेषतः
 बलवादिरोधिसद्भावे जैमिन्या इति लिख्यते ॥ २३ ॥ विकर्मलेपो नैवास्ति सम्यग्दृष्टिमतं कर्तव्यं ॥ गुणाहानिश्च नैवास्ति ब्रह्म
 णस्त्वविकर्मतः ॥ २४ ॥ देवतामपि न प्राप्तं ह्यस्य लुक्थं च न ॥ प्राप्तं न सो भवेत्कापि महता लुक्थं विकर्मणा ॥ २५ ॥ तथापि न
 कुतमेव तस्मान्न नियमोऽस्ति ॥ चंद्रकृष्णवयोश्चैव रेखी च दानपरिग्रहात् ॥ २६ ॥ प्राप्तहानिरभून्नैव कुतहानिः कथं च न ॥ हानि
 पि मानुषादीनां न दस्य विकर्मणा ॥ २७ ॥ भवेन्मुक्तो विशेषणस्या न्यानां पराधतः ॥ ज्ञानोत्तरस्य पापस्य चतुर्थे लिप उच्यते
 ॥ २८ ॥ अशुचित्वादि कंचास्य न भवेदिति तत्फलं ॥ अत्र ज्ञानफलस्यैव मुक्तो नियततोच्यते ॥ २९ ॥ प्रारब्धकर्मजस्यैव विषमसा
 न्नेतरेव ॥ प्राप्तस्याप्यनिवर्तय किंचिद्गुणस्यैव विदुः ॥ ३० ॥ उपमर्दइह शोक्तो देवादीनां पथाक्रमं ॥ सर्वात्मना त्वभोगो हि प्रारब्ध
 स्यैव कर्मणा ॥ ३१ ॥ न ब्रह्मदर्शनोऽपि स्यात्फलं ह्यसंख्यविद्यते ॥ सर्वात्मना फलं ह्यसौ यदि नारब्धकर्मणा ॥ ३२ ॥ स्यात्काम्य
 विधिचैव श्रुतिमित्क न नियमो भवेत् ॥ एवमाद्यपि संप्रोक्तं च भगवत्स्फुटं ॥ ३३ ॥ तारतम्यफलेनोच्यते ब्रह्मादीनां कथं श्रुतिः
 अत्र जिनो कामहतरतिमुक्तिं निगद्यतः ॥ ३४ ॥ आनंदतारतम्यं च तेषां ब्रह्मात्पृथक् पृथक् ॥ संसारवत्तदेतत्तारतम्यं न मुख्यतः
 ॥ ३५ ॥ अकामहतराब्दोऽपि जिनत्वं नो भवेत् ॥ कामास्य यत्राप्ताः कामास्तत्राभूतं ह्येति ॥ ३६ ॥ इति वल्लुषणमुक्तेः श्रुतिराह

वलीयसी॥ कामाहति ४ कुतो न्यत्राप्तकामस्य सा भवेत् ॥ ४५ ॥ अप्रयत्नेन कामानामवाप्तिः सा पदा भवेत् ॥ तदेवा कामहन्तक
 तएवान्यथा भवेत् ॥ ४६ ॥ चेतनस्य त्वसुप्तस्य कुत्र दृष्टास्य कामता ॥ अव्यक्तिरेव कामा नाननाशो नो हस्त्ययो ॥ ४७ ॥ यत्कामः स्वा
 पमाप्नोति तदेवा ध्यापितं पुनः ॥ अवशोपिव्याहरति कुतः सुखावकामता ॥ ४८ ॥ सर्वकामानवाप्नोति ब्रह्मण सह मुक्तिगः ॥ पर्व
 तितत्र जक्षंश्चक्री उन्नतिमवाप्नुयात् ॥ ४९ ॥ कामान्नो कामरूपी सन्निमानू लोकांश्च संचरन् ॥ आस्ते गायन्सामयुक्त इत्यादि श्रुतिस
 ड्ढलात् ॥ ५० ॥ अकामस्यात्कथं मुक्तः ४ कामायेस्य हृदि श्रिताः ॥ इत्यंतः करणरूपां कामानां भोक्षणं वहि ॥ ५१ ॥ आह श्रुतिर्हृदि मे
 त्येव न चेदर्थविशेषणं ॥ हृद्येव तेषां श्रयणं इति पक्षान् भासते ॥ ५२ ॥ मुक्तानां कामिता माह एतच्छास्त्रं ॥ अहं स्वयं हृदि ॥ अतो
 कामहन्तत्वं तु मुक्तानामेव मुख्यं ॥ ५३ ॥ मुरव्याथस्य वथा त्यागो मायिनामेव भूषणं ॥ अपापत्वं अहः स्वत्वं चावजि नत्वमिहो
 दितं ॥ ५४ ॥ अप्रियं वजिनं दुःखं अंकं तोदयतीत्यते ॥ तत्कारणत्वात्पापं वा वजिनं नाम कथ्यते ॥ ५५ ॥ इत्युक्तं स्वयमीशेन नामार्थः
 शब्दनिर्णये ॥ अपापत्वं च नैवास्ति यावत्संसारमस्य हि ॥ ५६ ॥ आरब्धपापमस्येव दुरवचं ज्ञानि नोपि हि ॥ तस्मात्तस्मादकामत्वमिति
 चा श्रुतं कल्मषं ॥ ५७ ॥ अकामहन्त इत्युक्ते ४ श्रुतहानिरपि स्फुटा ॥ कुत्रचित्कामिनः ४ पुनः ४ कामाभावात्कचित्कचित् ॥ ५८ ॥ इति
 सुखशोभा स्तीत्यनुभूतिर्हिकुप्यति ॥ तस्मादमुक्तिसुखं तारतम्यं पृथक् पृथक् ॥ ५९ ॥ उत्थाय श्वेति मुक्तानां तारतम्यं सुखं श्रुतिः ॥
 आह त्रिपैशं लं तच्च वशं देवगम्यते ॥ ६० ॥ राक्षसं संधत्वेव मुक्ता वावगम्यते ॥ साधुना विधुना युक्ता मुक्तः ४ साधुपुरातनः ॥
 स याचनं नित्यमेतस्य मुक्तस्याति पुत्रा फलं ॥ फलमध्ययनस्यासतेना ध्यायिकरितः ॥ ६१ ॥ निहोसानंदसंप्राप्त्या चाशिष्टरतिगीयत ॥

संभवेत् ॥ २ ॥ नचाप्येकत्वविज्ञानादुक्तन्यायेन मुच्यते ॥ इति सर्वप्रविज्ञाय सर्वैरुक्तैः ४ सदागमैः ॥ ३ ॥ उपासीत हरिं
 नित्यं गुणैरेव स्वयं योग्यतः ॥ ब्रह्मा सर्वगुणैश्चैव क्रियासामान्यतश्च गीः ॥ ४ ॥ गुणसामान्यतोऽहो इव सामान्य
 तः परे ॥ अधिकारिविशेषणभक्तिज्ञानसुरवादिभिः ॥ ५ ॥ विशेषो देवतादीनां भोक्षे चैव विशेषतः ॥ न तावता विरो
 धोऽस्ति निदेषित्वा त्समस्तः ॥ ६ ॥ आभासत्वात्परेषां तदवराणां च सर्वत्र ॥ यतो वराणां सर्वेऽपि गुणाः ४ सर्वाः ४ वि
 या अपि ॥ ७ ॥ नियमेनैव पूर्वेषां सुप्रसादानि बंधनः ॥ अतः संछिद्यते तेषां नैवेध्यादिः ४ कथंचन ॥ ८ ॥ न च संसारि
 देवानां कालेयता परेऽमे ॥ सुखा निरर्थमात्रस्य भोगे नैव क्षयोऽहं ॥ ९ ॥ अनारथ्यकार्ये भोगे न त्वितरे इति चोदितः
 पौनरुक्त्येन तेनैव उक्तार्थे इति निश्चयः ॥ १० ॥ उषाद्यहा च पर्जन्या मित्रोऽग्निर्वरुणो विधुः ॥ प्रवहानिरुधं इंद्रो मे रुद्रो वा
 णी च मारुतः ॥ ११ ॥ उत्तरोत्तरस्त्वेते गुणैः ४ सर्वैश्च मुक्तिगाः ॥ सूर्यधर्मो यथा सोमो न तदुदक्षो बहस्पतिः ॥ १२ ॥ शचीरतिश्च नि
 रुधः समारुताश्च मित्रवत् ॥ सोमवद्वत्तत्पुत्रस्तु गस्तृतिर्वीह्विवादि राट् ॥ पर्जन्यवद्धारुणो च तथो स ज्ञा च रोहिणी ॥ धर्मी च मि
 त्रवत्तेव प्रवही परिकीर्तितः ॥ १३ ॥ मित्रपते न्यमध्यरूपा विश्वे नो विद्म वित्रपौ ॥ भृगुरग्निः सोमो मित्रतन्मध्यं ब्रह्म पुत्रकाः
 ॥ १४ ॥ वरुणा अंतरातत्र नारदः ४ प्रायश्च वत् ॥ कामः ४ सुपण्डि चोमावद्दोऽहो रुद्रवदीरितः ॥ १५ ॥ निर्देति मित्रसदृशः ॥

भिः सिद्धैर्महायोगिभिरेव॥ नित्यद्युक्तैर्महाभागैर्विभोहिक्वेनाराध्यसे॥ ८०॥ महोत्साहैर्महाधैर्यैः सत्त्वसौख्यविसायिभिः॥ अतीतानागतज्ञानप्रभवाप्ययवेदिभिः॥ ८१॥ शौचस्याध्यायसंतोषतपः ससत्याचितैः॥ किमुमर्त्यैर्भयभीतिध्वंसमोहज्जाचितैः॥ अलपायुर्वीर्युधीसत्त्वव्यवसायश्रुतिव्रजैः॥ कसंमदाभदादेवंमदचोत्तालुमहीति॥ ८२॥ ब्रह्मेव किंचिज्जानातिनतदन्यो हि कश्चन॥ मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायण॥ ८३॥ सुदुर्लभं प्रज्ञातात्मा कोटिष्वपि महामते॥ रयं विसृष्टयति ब्रह्म बभूवयदिवाद्येयदिवान॥ योऽन्यस्याध्यासपरमेयोमंत्सो ब्रह्म वेदयदिवानवेद॥ ८४॥ यस्त्यात्ममायाविभवं रचयन्तोनानां न भस्मोत्तमशापरेकुतः॥ ब्रह्मापि यं वेति न चेह सम्यागन्ये कुतो देवमुनीदमर्त्यः॥ ८५॥ न भस्मे मिलत तत्त्वाय ब्रह्मादीनां च सत्तये निर्गुणाय च सत्काष्टानां ह वेदापरेकुतः॥ ८६॥ नाहं परायुरेव योनमरीचिमुख्या ज्ञानंति रयद्विरचितं रवलुसंघा॥ ८७॥ यन्माययामुषितचेतस ईवादेत्यमर्त्यादियः किमुत शश्वदभद्रवृत्ताः॥ अहं महं दो निरुतिः प्रचेताः सो मोक्षिरीशः पवनो विरिचः॥ ८८॥ आदित्यविश्वेव सवोथसाध्या भस्मरूपारुद्रगणाः ससिद्धाः॥ अन्ये च ये विश्वरूपो मरुता भगवाद्योरस्पृश्रजस्तमकाः॥ ८९॥ यस्याहितं न विदुः सृष्टमायां सत्त्वप्रधाना अपि किल तोन्ये॥ सर्वस्यादौ रभृतो ब्रह्मा तस्माद्देवादनंतरः॥ ९०॥ जानाति देव प्रवरं भस्मश्च तौ धिकं नृप॥ न त्वामति ज्ञापिष्यति मुक्तावपि कथंचन॥ ९१॥ मङ्गलं योगाद्वा ना ज्ञा सर्वानिति ज्ञापिष्यसि॥ यथा भक्तिविशेषोऽत्रादृश्यते पुरुषोत्तमे॥ ९२॥ तथा मुक्तिविशेषोऽपि ज्ञानिनां लिङ्गभेदेन॥ सायुज्यं समनु प्राप्ता अपि देवादयो विवलाः॥ ९३॥ तारतम्यादिति धृतितारतम्या हि साधने॥ मनुष्याणां सह

स्त्रेषु कश्चिद्व्यतिथिः॥ ९५॥ यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेति तत्त्वतः॥ य इमं परमं गुह्यमङ्गुलैश्च विधास्यति॥ ९६॥ भक्तिमयि परां ह्यत्वां मे वैष्यत्य संशयः॥ न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियत्वं च मः॥ ९७॥ अविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतमो भुवि॥ अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयो॥ ९८॥ ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टस्यान्मिति मे मतिः॥ श्रद्धावाननुसृत्य श्रृणुयादपि यो नरः॥ ९९॥ सोऽपि शुभान् लोकान् प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणः॥ ध्यानेनात्मनि पश्यति केचिदात्मानमात्मनः॥ १००॥ अन्ये सारव्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे॥ अन्ये त्वेवमजानिनः श्रुत्वान्येभ्य उपासेते॥ १०१॥ तेऽपि चातितरं त्येवमृत्यं श्रुतिपरायणाः॥ सुसूक्ष्मैरप्यशेषैश्च विशेषैरुपपश्यति॥ १०२॥ स्यात्मानं भगवान्विष्णुः सर्वरूपोऽपि सर्वदा॥ सर्वत्र चान्यदप्येव तेनादृष्टं न हि क्वचित्॥ १०३॥ सर्वत्र सर्वदेवैः शोभयत्येवमायितुः॥ न तु सर्वैर्विशेषैस्तप इत्यप्यन्यतोऽधिकं स्यात्मानमन्यं च विशेषं पश्यत्येव हि सर्वदा॥ ब्रह्मा तु सर्वगं पश्यदुणानप्यन्यतोऽधिकं न तु सर्वेषु कालेषु तथा पश्यत्यमुक्तिगः॥ मुक्तास्तु सर्वदा पश्येत्सर्वगतं च तत्पितुः॥ १०४॥ नरमावद्विशेषाणां दर्शनं न याक्यं चित्॥ स्यात्मानमन्यं च सदा विशेषैरखिलैरपि॥ १०५॥ पश्यत्यजं तथा वाणी विशेषां तारतो न तु॥ त्रेणुण्यात्परतः पश्येत्पुनश्चाज्ञातगुणं हरिं॥ १०६॥ गिरिशो गुरुश्चैव तमो भावगतिं हरिं॥ पश्येद्द्विशेषानपि हि वाणी दृष्टा न्न पश्यति॥ १०७॥ उमासुपतश्च महत्तत्त्वावत्पश्यति॥ रुद्रदृष्टान्विशेषाश्चैव

५२

वपुष्येकदाचन ॥ १० ॥ स्वरूपमन्यरूपं नमुक्तादेवा ॥ समस्तज्ञ ॥ जानंती इत्येव कामश्च ब्रह्मयावदहं हति ॥ ११ ॥ पश्यतो
मनुदक्षाद्या बुधितत्त्वस्थितं हरिं ॥ पश्यंतिसामसूयं चिन्मनस्त्रपरमेश्वर ॥ १२ ॥ अन्येभूतास्त्रिंशद्विष्णुदेवा ॥ पश्यंतिसर्वदा ॥
बहुसाहस्रवर्षा महतत्वेकचित्कचित् ॥ १३ ॥ अन्ये च वयथायोगमज्ञांतवर्तिनि हरि ॥ श्वेतद्वीपपतिं चैव ह्येह बानेतुकेचन
॥ १४ ॥ कदाचिदेव तत्रापि केचित्पश्यंतिकेशाव ॥ उमायावदनं तं तानूषर्वहृष्ट्यश्वत् ॥ १५ ॥ विशेषान्वासुदेवस्यापत्रयादुक्ता
विचक्षते ॥ क्रकामादयश्चैव विशेषान्ब्रह्मणि स्थितान् ॥ १६ ॥ उमादिभिः प्रबुधैश्च ॥ शतं शानेव चक्षते ॥ इत्यादिवैदस
तिगवचने श्योयथार्थतः ॥ १७ ॥ तारतम्यं च मुक्तानां साधनानां च दृश्यते ॥ साध्यसाधनैर्वैरूप्यमदृष्टं केन कल्प्यते ॥ १८ ॥
वैषम्यानि यथा त्वं च तेन स्यातां परस्परं ॥ सापेक्षत्वदित्ति च तौ विद्याधीशो नवारितौ ॥ १९ ॥ तारतम्यां साधनानां साध्यतादृक्
मीमांसते ॥ अत्रैष म्यादिहेतुः स्यात्सदेव परमेश्वर ॥ २० ॥ स्यात्तत्रैविद्यामानेपि साधनादौ परेशितुः ॥ अपेक्षनादिवैचित्र्यं न
दोष इति तद्वचः ॥ २१ ॥ नानादित्वादित्तिदृक्कमुपपद्यत इत्यपि ॥ अपेक्षयायदिवैचित्र्यं नुपेयस्यातथास्थितिः ॥ २२ ॥ मया
कयाविरुद्धस्याज्ञादावपि दृश्यते ॥ त्यागोदृष्ट्यचादृष्टकल्पनेति सुदुष्करौ ॥ २३ ॥ मयि स्थित्यन्येन केनापि तकि मन्ये श्व
दिभिः ॥ मायिनोत्रानुगम्यते श्रुतहान्यश्रुतग्रहौ ॥ २४ ॥ अप्यत्र मायिनो लिंगे तत्केदोषास्ततो धिकाः ॥ विशेषगतदोषाणां
बहुभिर्जन्मभिः पुनः ॥ २५ ॥ स्यादापरोक्ष्यहिहरेद्वेष्यादिरुतः कुतः ॥ श्वेयुद्युदिवैद्याद्यः समेधायिकुतो नतः ॥ २६ ॥

५२

रिक्ततस्यानान्यथाप्रतिर्दृष्टिर्दृष्टिचोदितः ॥ ६३ ॥ बलिश्च स्वभावेन मुक्तोऽवति केवलं ॥ तस्यैवं शिथीलादिपूर्वभावक्यपेक्षया ॥
सरावशतिसंसारगतमुत्थासरवपुनः ॥ श्रोत्रियस्येति वदति मुक्ताब्जातगुणात्मना ॥ ६४ ॥ संसारगाच्च संसारगतस्यैव शताधिकं ॥
मुक्तामुक्तस्य युक्तस्याष्टककर्मोभवीति ॥ ६५ ॥ युक्तं च साधनाधिक्यात्साध्याधिक्यं सुरादिषु ॥ नाधिक्यं यदि साध्यं स्यात्स्य
तः साधने कुतः ॥ ६६ ॥ यत्नश्च दृश्यते तेषां महानेव महात्मना ॥ यत्र साधनबाहुल्यं साध्यबाहुल्यमत्र च ॥ ६७ ॥ दृष्टानियमतेनोच्य
त्रयत्नकुर्युरजसा ॥ ६८ ॥ अत्रैष साधनादेव न मुक्तयदुदीर्यते ॥ ६९ ॥ दृष्टकल्पतपश्चैव हि देवा लवणाण्ये ॥ यत्कासुरवानि सवर्गिणि
कृष्टेन लवणाभसा ॥ ७० ॥ शक्राणवर्षकोटिश्च धूमः पीतोति दुःखितः ॥ वर्षाद्युतचरुर्येपि तपो वर्तसाहस्रतः ॥ ७१ ॥ सुदुर्बलसु
खं त्यक्त्वाथ मेरुकाशं प्रापिना ॥ पीतामरीचयो वर्षसहस्रमति सादरः ॥ ७२ ॥ अतिहृष्टेण कुर्वन्ति यत्नं ब्रह्मविदोऽपि च ॥ इत्येतद्विबले
मोक्षे विशेषाभावतः कथं ॥ ७३ ॥ देवीसंयदि मोक्षाय निबध्नाया सुरीभता ॥ इति मोक्षविशेषश्च स्वयं शिवो वने हितः ॥ ७४ ॥ तमेव य
यं भजतात्मवृत्तिभिर्मनोवचः ॥ कार्यगुणैस्वकर्मभिः ॥ अमायिनः कामदुष्टाधिपं कजं यथाधिकारावसितार्थसिद्धये ॥ ७५ ॥ अक्ष
णवतः कर्णवतः सरवायो मनोजवोऽस्वसमाबभूवुः ॥ आदशास उपकक्षास उल्लेख इव स्नात्वा उल्लेख इव ॥ ७६ ॥ इत्यादीनि च वाक्या
नितारतम्यविमुक्तिग ॥ व्यक्तवदति तत्केन सांम्यं मुक्तेषु गम्यते ॥ ७७ ॥ दुर्वाद्यभावासांम्यं च सांम्यं वाक्यार्थ इत्येते ॥ भक्त्यादिगुण
सङ्गावोऽस्ति तुल्यत्वं च भारते ॥ उक्तसाधनने शेषं अपि सर्वत्र कथ्यते ॥ दुर्ज्ञेयधोरूपस्य त्रैलोक्यध्वंसिनः प्रभो ॥ ७८ ॥ देवतैर्मुनि

उ

खंतु मुक्तानामपिन ब्रह्मणो भवेत् ॥ युक्तिः १ सुरवस्य तु भवेन्न त्वं धिक्कं सुरवस्य च ॥ ४३ ॥ बलुत्तानाधि कलंचेत श्योपि ब्रह्मणः ॥ ४४ ॥ सदा
अधिक्कस्य त्वनित्यत्वेन किंचिन्मानमीयते ॥ ४५ ॥ अणवे वीर्यं मुग्धमायन्नन्यमन्यमतिनेनीयमानः ॥ ४६ ॥ एधमानद्विउभयस्य राजा चो
कृत्यते विना उदो मनुष्यान् यत पूर्वेषां सरव्याः ॥ ४७ ॥ वृणक्ति विदुर्गुराणो अपरीभरेति ॥ अनानुभूतीरवधुन्वानः ॥ ४८ ॥ पूर्वशिरिं ३३ शौरदस्तावरीति ॥ ४९ ॥
दिनेद्वेसदृशं रन्यमर्थं ह्येषा अरोधयस्य नो ज्ञा ॥ ५० ॥ अहन्दासावधसो वस्तयतो दत्तं जेवचि नं शावरच ॥ ५१ ॥ तं भूतिरिति देवा
उपासाचक्रिरेते बभूवुरजस्माथाप्येत हिरेकसो १२१ रित्येव प्रश्वसित्य भूतिरित्यस्मरस्मिहपराबभूवुः ॥ ५२ ॥ तद्यथापेक्षास्करीपेक्षासो
मात्राप्रपादायान्यनवतरं कल्माणातरं रूपं तनुतरं वमेवायतात्मेदं शरीरं निहत्य विद्योगमयित्वा न्यनवतरं कल्माणातरं रूपं कुरु
तेपि च्यागं धर्ववादेवं वा राजा पत्यं वा ब्राह्मं वा न्येषां श्रतानां ॥ प्रयाति परमा मृथि मेहिका मुषि किं तं ॥ यान प्राप्या सुरैः ३ सर्वैश्च यो
ज्ञावर्जित ॥ न तंगतिं प्रयच्छते विना भागवतो भवान् ॥ अवजानति मामुदामानुषीतनुमाश्रित ॥ ५० ॥ परं सावमजानतो मम भूतमहेश्व
रं ॥ मोघाश्रमो यकमो मोघजाना विचेतसः ॥ ५१ ॥ राक्षसीमासुरो चैव प्रहति मोहिनीश्रिताः ॥ महात्मानरनुमापार्थदेवी प्रहति
माश्रिताः ॥ ५२ ॥ सजत्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययं ॥ असयं सत्वसंशुधे ज्ञानयोग्यवस्ति ॥ ५३ ॥ दानं दमश्च यज्ञश्च श्रद्धा
ध्यायस्तपज्जाजिवं ॥ अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनं ॥ ५४ ॥ दया भूतेष्वलोलुपं मादेवं हीरचापलं ॥ तेजः क्षमा धृतिः
शौचमद्रोहो नपिमानिता ॥ ५५ ॥ श्वेतिसपदं देवीमभिजातस्य भारत ॥ दंष्ट्रा लपोभिमानश्चक्रोधः पाशुष्यमेव च ॥ ५६ ॥ अज्ञानं चाभि
जातस्य पार्थ सपदमासुरी ॥ मामात्मपरदहेषु प्रद्विषते ॥ ५७ ॥ तानहं द्विषतः कुरान्मंसारिषु नराधमान् ॥ क्षियाम्यज

४६

५३

स्त

समशुभानासुरीश्वेव योनिषु ॥ ५८ ॥ आसुरीं योनिमापन्ना मृदा जन्मनि जन्मनि ॥ मामप्राप्येव कौंतेय ततो यां त्यधमां गतिं ॥ ५९ ॥ द्विवि
धो भूतसंगोत्र देव आसुराव च ॥ विष्णुभक्तिपरो देवो विपरीततथासुरः ॥ ६० ॥ देवानां परमो धर्मः सदायज्ञादिकाः क्रियाः ॥ स्वाध्यायास्त
च वेदित्वं विष्णुपूजारतिस्मृतिः ॥ ६१ ॥ देव्यानां बाहुशालित्वं मत्सयं युधसक्रियाः ॥ नीतिशास्त्रप्रवेदित्वं शिवपूजारतिस्मृतिः ॥ ६२ ॥
वर्णाश्रमाचारवत्त्वं चार्थयोगभक्तिरन्युत ॥ त्रिवेदसूयं तथा देव्यां स्वभावो मानुषः स्मृतः ॥ ६३ ॥ अनादिवेषणवारं देवतास्तु स्वभावतः
विपरीतास्तथा देव्याः स देवानादिका लतः ॥ ६४ ॥ मानुषमिश्रमतयो विश्रमिगतयोऽपि च ॥ इत्यादिवाक्यसंदर्भे ज्ञायते नादियोग्यता ॥ ६५ ॥
यद्यनादिविशेषो न सांप्रतं कथमेव सः ॥ अदया देवचा दृष्टस्वीकृतं सर्ववादिभिः ॥ ६६ ॥ आकस्मिको विशेषश्च दृष्टेः कचिद्विषयः ॥ सर्वत्राकस्मि
कत्वं स्यात् प्रादृष्टापेक्षता भवेत् ॥ ६७ ॥ अदृष्टा चैद्विशेषो यमनादित्वं कुतो न तत् ॥ ६८ ॥ न चान्यभेदवद्विषयो भेदरत दृष्टिर्नामपि ॥ ६९ ॥ दृश्यते
प्रत्यभिज्ञैव न हं रूपेषु दृश्यते ॥ बहुत्वं च विशेषेण न भेदेन कथंचन ॥ ७० ॥ प्रत्यभिज्ञा च येषां न ते पितृन्मृदुदृष्टयः ॥ भेदेनैव प्रपन्न्यति भे
दमन्येय एव च ॥ ७१ ॥ पश्यत्येवं हरिरेषां सदृशयति नान्यथा ॥ रावं दृष्टत्वं हि तायां वचनं न पुराणम् ॥ लोकदृष्टिनिवायेव दूरो धाय स
कृयात् ॥ अपरीक्षितदृष्टिश्च परीक्षापूर्वदृष्टिः ॥ ७२ ॥ नियेधुं शक्योत्कापि देवदत्तादिदृष्टिवत् ॥ न च निश्चितभेदस्य दृष्टिर्नास्ति पुराणम् ॥
७३ ॥ वाक्यं कचिद्विषयसमुद्भूतं दृष्टिर्न तत्र गम्यते ॥ अपरीक्षितं मे वात्र वधादिकमधीशितम् ॥ ७४ ॥ परीक्षादृष्टिर्नैव दृश्यते केनचि
कचिन् ॥ निदोषमेव तत्र त्वाददृशोऽशेषरूपिणः ॥ निदोषमेव रुद्रोऽडाडिः दौषितं पुरंदरः ॥ निदोषायस्य रूपाणि दृष्टान्येव सुरोत्तमैः
अन्ये स दोषाः सवैपि निदोषा हरिरेकलाः ॥ ७५ ॥ इति वक्तुं शुनिश्चैव स दौषनास्य दृष्टिः ॥ अविद्यो विध्वंसिहृष्टा रजातजोतचमृपा ॥ ७६ ॥

५६
ते सा

शोक्तस्यान्यस्य ह्यर्थवदत्येवंपुराणं ॥ वाक्यश्रुतिविरोधेन सविरोधेन चंजसा ॥ ५५ ॥ वहागमविरोधाच्च न द्वेषान्मुक्तिवा
चकं ॥ तमो द्वेषो संयाति भक्त्या मुक्तिं तथैव च ॥ ५६ ॥ विद्वो विष्णु प्रसादेन विलो न त्वेन चंजसा ॥ इतिषा इणवचनमप्युक्तं
थेनियामकं ॥ ५६ ॥ महातात्पर्यं रोधेन कथं वाक्यं प्रमाणात् ॥ याति स वांथं रूपहि महातात्पर्यमिष्यते ॥ ५७ ॥ वाचकत्वे हि वा
त्पर्यं यदा था अखिलारवा ॥ सो थं कथं परित्याज्य राकशब्दस्य संशये ॥ ५८ ॥ अतो विज्ञान भक्तिर्या पुरुषार्थं ४ परो भवेत् ॥
यस्य देवपरा भक्तिर्यथा देवे तथारुणे ॥ ५९ ॥ तस्यैते कथिता ह्यथा ४ प्रकाशयते महात्मनः ॥ भक्त्या ज्ञानं ततो भक्तिरुत तो हृदि स
तिश्चक्षुः ॥ ६० ॥ अतोस्ततो भक्तिः ४ से - तत्परव रूपिणी ॥ १२ लया प्रसन्नो भगवाद्गुहा ह्मनमवाकुलं ॥ ६१ ॥ तयैव दर्शनं या
त ४ प्रदद्यान्मुक्तिमेतया ॥ नाहं वेदेन तपसा न दानेन न च ज्ञया ॥ वाक्यगुणविधौ इष्टं इष्टवानुसिमो यथा ॥ भक्त्या त्वेन न्यया वाक्यं अ
हमेवंविधो जुन ॥ तातु इष्टं च तत्वेन प्रवेष्टं च परंतप ॥ इत्यादि वाक्यं तश्चैव सोयमुक्ता र्थ इत्येते ॥ ६४ ॥ न च प्रसादमात्रेति द्वेषाद्
तया तमाप्नुयात् ॥ इति द्वेषानुसारित्वमप्यस्मिन्नर्थ इत्येते ॥ ६५ ॥ येषां विहितं विष्णोर्गुणा वेदेन सादरं ॥ तत्तव दृष्टे लोभ्यादीनां
कार्यं न चापरा ॥ ६६ ॥ अन्य इष्टानुसारेणावा सुदेवैः पूज्यते ॥ दोषाभावाच्च ये वेदे रूढिता हवि हायतान् ॥ अनुक्ता अपि च ग्राह्या महात
त्पर्यं शक्तिः ४ ॥ एव व हत्संहिता वाक्सिधा तो हितदीरित ४ ॥ ६८ ॥ तारतम्येन तद्गुणैश्च भक्तिविनिश्चिता ॥ कर्तव्ये वापि तद्गुक्ति
लेकि वेदानुसारतः ॥ ६९ ॥ यो हि भक्तः ४ प्रधानेन स्यात्तदर्थे च भक्तिमान् ॥ दृश्यते सौ नियमतो विपरीतो विपर्ययो ॥ ७० ॥ अभिचारीय

५६

अ

जीव्यश्च वेदगुणनचापरः ॥ ७१ ॥ तद्विरोधो कथं मानं तत्र च भविष्यति ॥ अपरीक्षितं हि श्रद्धिकथमेवाक्षजं भवेत् ॥ ७२ ॥ यथेव देवदत्तादिभिरम
किं नाक्षजं भवेत् ॥ यावच्छक्तिपरीक्षाया मुपजीव्यस्य बाधने ॥ ७३ ॥ दोषेनाशोधिते दोष उपजीव्यत्वमस्त्वत्वं ॥ ७४ ॥ यथेव देवदत्तादिभिरम
त्रमुपजीव्यहि ॥ ७५ ॥ बाधकज्ञानवृत्तिः स्यान्न चैवमुपरीक्षितः ॥ सर्वतदुपजीव्येन प्रमाणं वर्तते यतः ॥ कथं ब्रह्मेति तद्देयं सर्वज्ञत्वादिल
क्षणं ॥ विहाय यस्मात्कस्माच्चित्स्वरूपस्यैव च यदि ॥ उपजीव्यत्वमेतस्माद्या वृत्तव्यावता भवेत् ॥ तावत्तैवोपजीव्यत्वं स्वरूपस्यैव न क्वचि
त् ॥ सर्वज्ञत्वायुक्तं च स्वरूपयदिस एयते ॥ अस्तु नो नैव हानिः ४ स्यात्स्वपक्षश्चायमंजसा ॥ ५ ॥ तस्मादचित्तरावार्थः ४ शाब्दानामपि
सर्वज्ञः ॥ विशेषसामान्यतया स्वरूपमखिलं भवेत् ॥ ६ ॥ पुरोवर्तिवपूर्वाणि देवदत्तादिकेभ्यः ॥ व्यावर्तयंतितदुपचित्रमात्रादिनैवाहि ॥ ७
ब्रह्मणो निर्विशेषत्वाद्या वृत्तयत्ति किंपुनः ॥ यस्मात्करमाचिदप्यथा तावच्चैस्त्रिधाधने ॥ ८ ॥ चिन्मात्रत्वं च नैवैष्टमविशेषत्वदादिनः ॥
तावन्मात्रं यदि हि स्यात्सर्वज्ञत्वं कुतो न तत् ॥ ९ ॥ चिन्मात्राभेदसाधयेपि सिद्धं तत्प्रतिवादिनः ॥ स्वाभेदानीं ह्युत्तरे वचित्वं स्वस्य ॥ पियन्मतं
॥ १० ॥ सवापि क्षतया सर्वज्ञत्वमित्येव तन्नहि ॥ इति चेन्न न त्वं च तत्त्वं न ज्ञेयवर्जितं ॥ स्वज्ञेयत्वं च नैव सौमन्यते सविशेषतः ॥ स्वज्ञ
लोपि परापेक्षरत्नस्माद्या वृत्तिरेवाहि ॥ स्वज्ञाब्धार्थ इति प्रोक्तः ४ स्वरूपनाम किं न चेत् ॥ रूपज्ञाब्देन पूरित्वा तच्च सामान्यता वचः ॥ ११
न खरूपमिधायि स्याद्देयं स्वस्वरूपस्य यत् ॥ चेतनस्य स्वभावादि चेतन्यमिति गीयते ॥ १२ ॥ तस्माद्विशेषबाहुल्यं चेतन्यस्य विशेष
तः ॥ न ज्ञेयज्ञातहीन हि ज्ञाननामा क्वचिद्वेत् ॥ १५ ॥ ज्ञेयज्ञानविहीनश्च स इत्यत्र न च प्रमा ॥ ज्ञातं ज्ञेयविहीनं च ज्ञानं चैवोक्त
शो ग्यतः ॥ १६ ॥ हीनभोजनमेव स्यात्ता नं कृता उच्यते ॥ नित्यत्वात्तादृशं च स्यादिति चेन्नित्यवागपि ॥ १७ ॥ वाक्यवक्तुविही

५७

५७

थाक्रमं नित्यं धर्मज्ञानयो फलमंजसा ॥ ६६ ॥ सर्वप्रणिगतं देवा प्राप्नुवंत्या विरिंचतः ॥ देवा एव हि देवानां विशिष्टविनियामकाः ॥ ६७ ॥ ब्र
ह्मात्वारिवत्तेदानां नराणां च नियामकाः ॥ अतः सर्वगुणानेव प्रप्नोत्यधिकमन्यतः ॥ ६८ ॥ इव्यस्वानं च विज्ञानप्रयत्नैरखिलैः फलं
देवानामन्यगंचापि तेषु हि ब्रह्मणो धेकं ॥ ६९ ॥ ब्रह्मते त्रेदितं वा वयं हरिणा फलनिर्णये ॥ लोकेष्वेतादृशा गुणैः फलाधिक्यं हि दृश्यते ॥ ७० ॥
एवं च कलिपूर्वाणामसुराणां महाफलं ॥ अशुभेषु सदैव स्यान्निष्ठाज्ञानादिकेषु हि ॥ ७१ ॥ शुभाशुभफलं देवा असुराश्च समाप्नुयुः ॥ क
मेणैव यथाशक्ति यथायेये प्रयोजकाः ॥ ७२ ॥ प्रेरका अपि पापानां तदेवापापमाप्नुयुः ॥ इति प्रकाशिकायां हि प्रोक्तं नृहरिरंजसा ॥ ७३ ॥
यद्यप्येव सुराणां च देवानां च महत्फलं ॥ शुभाशुभस्य एवं च कर्तुं स्याद्यथोदितं ॥ ७४ ॥ तस्मान्निरयमानुष्यस्यार्गमुत्पुपभोगिनः
मानुषो नममारब्धं देवास्तु निरयं विना ॥ ७५ ॥ असुरास्तु विना मुक्तं तमो धमपि न्नाप्नुयुः ॥ इति तत्त्वावलोके कृतं त्वयं भगवता वचः ॥ ७६ ॥
ज्ञानदा अपि चान्यार्थविशेषात्फलमाप्नुयुः ॥ मुक्तावेष्टा गुणा विद्यादुराप्नोति शोभनं ॥ ७७ ॥ तदुक्तं विष्णुणा तस्मात्साधेता वततोपे
देवाः सहस्रगुणितं क्रमान्तिस्माद्यथोत्तरं ॥ ७८ ॥ ब्रह्मामहोद्यगुणा तं एवं फलविनिरयि ॥ इत्याह भगवो ह्यरेत्रे गुरुव न भिद्ये स्वयं ॥
७९ ॥ युक्तं च तन्न गोदातामगोत्रफलमाप्नुयान् ॥ य इमं परमं गुह्यमद्रुक्ते च पि धारयति ॥ ८० ॥ भक्तिं मयि परां ह्युत्तमामेवेष्टेत्पुंस
शयः ॥ न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मपि यद्वत्तमः ॥ ८१ ॥ भविता च न मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥ इत्याह भगवानेव मपि पात्रमेष्टयते ॥
८२ ॥ एवं मे वा विशेषेण प्रारब्धस्यैव कर्मणा ॥ ज्ञानं ह्यफलप्रदं मुक्तिं चैव हतुं श्यते ॥ ८३ ॥ ॥ श्रीव्यं ० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

इति श्रीमच्छण्डोग्योपायनसूत्रे श्रीमद्भुक्तसूत्रानुव्याख्याने श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादविरचिते तृतीयाध्यायस्य चतुर्थोपादः ॥ ३४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
॥ ॥ ॥ ॥ श्रीछण्डोग्योपायनसूत्रे ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥४॥ अनुव्याख्या नत्तीयाध्यायः समाप्तः

दिक्कापिभक्तिहासोत्रकथ्यते॥भक्तिदोषेयसौयमलङ्कृतेष्वपिभक्तिमान्॥७९॥तारतम्येननेष्वधाभक्तिर्दृष्टानुसारत॥विष्णुप्रसा
दानुसारात्कार्यदोषस्तदन्यथा॥७२॥स्वप्रीत्यनुसतोप्रीतिलोकेष्वथैवदृश्यते॥तारतम्यपरिज्ञानमप्येतेनैवसाधनं॥७३॥लक्ष्मीः
विरिञ्चवाणीनागिरिजेंद्रागिरपतिः॥सूर्यदियश्चक्रमञ्जोभगवत्प्रीतिगोचराः॥७४॥तेषुभक्तिःक्रमेणैवकायानित्यंमुमुक्षुभिः
सर्वेपिगुरवश्चैतेपुरुषस्यसदेवहि॥७५॥तस्मात्पूज्याश्चनम्याश्चध्येयश्चपरितोहरिः॥इतिषाडुण्यवचनादप्येसाथेविसीयते॥७६॥
हरिभक्तिःक्रमेणैवतदीयेषुहरिःस्मृतिः॥हरिरुत्तमस्मृतिश्चरत्तनुनिहरिपूजनं॥७७॥तत्पूजाविहितात्यागाइतिमुक्तेःक्रम
मेणाहि॥नियमात्साधनान्येवनित्यसाध्यानिचारिवहेः॥७८॥इतिप्रवृत्तवचनंसाधनस्यविनियोगः॥प्रवृत्तेपंचरात्रेहिमाधन
स्यविनियोगः॥७९॥हरिद्वेषेनशुभदःसद्वेषत्वाद्यथागुरोः॥क्रमाङ्किकिर्हरिप्रीतिकारणतत्प्रियोपगाः॥८०॥भक्तियतोय
थास्वस्मिन्नित्याद्यायुक्तिरत्रच॥प्राधान्यतारतम्यानुसारिणीभक्तिरत्तमा॥८१॥प्रीतिर्देवहरेर्यस्माभक्तिःसोसायगायथा॥इ
तिवास्तानकमादिफलचेषुक्रमोपगः॥८२॥स्वातन्त्र्यतारतम्येनफलंहिफलिनोभवेत्॥अशुभत्वशुभेप्येषांस्वातन्त्र्यात्प्रीतितोहरेः॥
जातयाचान्यगनैवभोगायभवतिक्वचित्॥सुखमेवामुमाप्नोतिनदेवान्यायमाप्नुयात्॥८३॥इतित्यादिकृतयोमानंउक्तेर्थेयुक्तयोपराः
उपासनाधर्मफलंयतोदेहांतरेस्थितिः॥८४॥वासुदेवास्तयाचैवपूर्वकमानुसारतः॥प्रेरयतिहितेजीवात्पुण्यपापेषुनित्यत्राः॥८५॥
अरागद्वेषतश्चैवकथंरोषानवाप्नुयुः॥हर्यज्ञाकररागदेवपुण्यमभिरवाप्यते॥८६॥हरिपूजेतिचोद्देशार्थंनशुभमाप्नुयुः॥अतोय

वचनं कथंचन विस्मरेत् ॥ १७ ॥ इति सत्त्ववचनं पांशु एव वचनं परं ॥ मम स्वामी हरिर्नित्यं सर्वस्य प्रतिरेव च ॥ १८ ॥ इति ध्येयः सर्व
देव भगवान्विष्णुरव्ययः ॥ १९ ॥ प्रतीकविषयत्वेन नैकाय विष्णुमावनः ॥ २० ॥ प्रतीकैव विष्णुर्यन्मिथोपासाद्य नर्थदा ॥ योन्य
थासुतमात्मेशः मन्यथा प्रतिपद्यते ॥ २१ ॥ किं तेन न ह्यतं पापं चोरेण आशापहारिणी ॥ योन्यथासुतमात्मेशमन्यथा प्रतिपद्यते ॥ २२ ॥
किं तेन न ह्यतं पापं चोरेण आत्मापहारिणी ॥ योन्यथैव स्थितं विष्णुमन्यथा प्रतिपद्यते ॥ २३ ॥ किं तेन न ह्यतं पापं चोरेण आत्मा
पहारिणी ॥ २४ ॥ योन्यद्विष्णुरिति ध्यायेज्जानीयाद्वा हरिं तथा ॥ अथेतमसिमज्जेत्स यत्र नैवो धितिः क्वचित् ॥ २५ ॥ योन्यद्वि
ष्णुरिति ध्यायेद्द्विष्णुरन्यदिति स्मृत्वा ॥ अन्यथा ध्यानदोषेण सोऽथेतमसिमज्जेत् ॥ २६ ॥ योन्यद्विष्णुरिति ध्यायेद्द्विष्णुरन्यदिति
स्मृत्वा ॥ महातमसिमज्जेत्स यत्र नैवो धितिः क्वचित् ॥ २७ ॥ यात्किंचिदन्यथा संवेच्छमन्यथा ध्यातुमंजसा ॥ ध्यातुमंहा दोष
करं किमु सर्वेश्वरो हरिः ॥ २८ ॥ यात्किंचिदन्यथा संवेच्छमन्यथा ज्ञानमंजसा ॥ महादोषकरं विष्णुः किमु सर्वेश्वरेश्वरः ॥ २९ ॥ यात्कि
ंचिदन्यथा संवेच्छमन्यथा ज्ञानमंजसा ॥ अनर्थकारणालोके किमु सर्वेश्वरेश्वरः ॥ ३० ॥ न किंचिदन्यथा ज्ञेयं ध्येयं वा तेन कुत्रचित् ॥
किमु सर्वेश्वरो विष्णुर्ज्ञेयो नीचतया क्वचित् ॥ ३१ ॥ तस्माद्दुरुपयं रूपं ज्ञेयं ध्येयं च सर्वदा ॥ कारणं पुरुषार्थस्य नान्यथा सवति क्वचि
त् ॥ ३२ ॥ इति श्रुतिपुराणां लिखितेन प्रतीकता ध्येयविष्णोर्क्वचिदस्माभिश्चाज्ञानमनर्थदं ॥ ३३ ॥ इत्यसि प्रेत्य न हि स इत्याह भगवा

प्रभुः ॥ प्रतीकसंस्थितत्वेन ध्येयो विष्णुर्नैवान्यथा ॥ ३४ ॥ ब्रह्मेति च सदा ध्येयो भगवान्विष्णुरेव सा ॥ उक्तं शेषे ब्रह्मशब्दार्थः पूर्णत्वं ब्र
ह्मतायतः ॥ ३५ ॥ आधिव्याधिनिमित्तेन विक्षिप्तमनसोऽपि तु ॥ ध्येयैव ब्रह्मतानित्यं विष्णोर्भूतयानिरंतरं ॥ ३६ ॥ इति प्रकाशिकाया
च वचनं विष्णुनिरतं ॥ ३७ ॥ नात्मेति सूत्रमीशस्य जीवत्वप्रतिपादकं ॥ ३८ ॥ आत्मशब्दयतो हेतुस्तु जीवन्त्यवारयत् ॥ स्वशब्दा
त्प्राणश्चैव नोक्त इत्येव वेदराट् ॥ ३९ ॥ यथात्मशब्दो जीवपिकथं सविनिवारयत् ॥ आत्मशब्दो हितस्तस्माद्विष्णुरेव न चापरः ॥ ४० ॥
आत्मब्रह्मादयः शब्दास्तमृते विष्णुमन्ययं ॥ न वदंतियतो नास्माक्यपि ते गुणा प्राप्ता ॥ ४१ ॥ नारायणाध्यात्मगतमितिये हेतुवचनं
यदि जीवेश्वरो वेदपतिरेव च मन्यते ॥ ४२ ॥ आत्मशब्दं कथं तस्माद्विनिवारयति युक्तिः ॥ वेदस्य व्यपदेशं च स्थितिं चादनमेव च ॥ ४३ ॥ वेद
दातृर्ये हेतुमाह स तास्य जगत्पतिः ॥ व्यावहारिकभेदश्चेत्कसावव्यावहारिकः ॥ व्यावहारिकमित्येव वचनं व्यावहारिकं ॥ ४४ ॥ उत नेति विकल्प
तु यदि स्याद्द्व्यावहारिकं ॥ ४५ ॥ तस्यापि बाध्यता चेत्स्याद्देहस्यात्पारमार्थिकः ॥ अव्यावहारिकत्वं चेद्देहो यस्य सत्यता गतः ॥ ४६ ॥ एकस्या
सत्यतायां तु द्वयोरविविधयोः ॥ अन्यस्य सत्यतेव स्यादिति केन निवारयते ॥ ४७ ॥ असत्येनोक्तमित्युक्तसत्यमुक्तमिति प्रजाः ॥ जानत्क
क्तनो सत्यमित्युक्तसत्यतामपि ॥ ४८ ॥ न स्वप्नेऽपि द्वयमिथ्या तत्रैकसत्यमेव हि ॥ सावासावानुसोतत्र कथमिथ्या स विध्यतः ॥ ४९ ॥ सावस्य
हि निषेधे तु नाशवस्य निषेधनं ॥ स्वत्वोऽसत्यता चेत्स्यात्तस्माद्देहस्य सत्यता ॥ ५० ॥ तस्माज्जीवेश्वरो वेदोक्तन्यायेन गम्यते ॥ एतस्मादात्म
शब्दोऽपरमात्माभिधायकः ॥ ५१ ॥ प्रतीकविषयत्वेन विष्णुर्दृष्टिर्नैव तद्देवः ॥ प्रतीकैव विष्णुरित्येव तस्मात्कायिकपासनं ॥ न च विष्णुः
प्रतीकयस्मात्पासासा ॥ इति पक्षोऽयदा ब्रह्मदृष्टिश्चात्र विरुध्यते ॥ ५२ ॥ सवैतियुक्तस्तत्रापि समेत्युक्तविरुधता ॥ यद्यप्युक्तं

चतुर्नमहात्म्ययोगतः॥ बहुलावृत्तिविज्ञादास्पृष्टाचैव श्रियोमतिः॥ महाशुद्धचित्तिनित्येन ततोप्यतिमहाचितिः॥ ८५॥ अशेषोऽनुविशो
 षाणां अतिरिच्यतयादृशिः॥ नित्यमेकप्रकारान्वनारायणमतिः परा॥ ८६॥ सूर्यप्रभाविदखिलभासयतीतिरतरा॥ निलेपावीतदोषाच
 नित्यमेवाविकारिणी॥ ८७॥ विरोधास्तद्वत्तत्स्यक्ता प्रायस्तल्लक्षणाश्रियः॥ तथैवस्य हतासावाततत्रत्वाच्च कवले॥ ८८॥ नतादृशीब्र
 ह्मणस्तु प्रायस्रवश्रियोयथा समुद्रतरलोपमा॥ ८९॥ अग्निज्वालावदवस्थात्स गतिनादृशो भवः॥ रावविधेयुजानिषु तमसामुष्टदृष्टयः
 ॥ ९०॥ स्वद्योत सहशात्पल्ल जनितादन्यथा दृशः वदति वादिमोक्षना नाम तसमाश्रयात्॥ ९१॥ आश्रित्य प्रतिभामाह जिनस्तत्राति
 तामसी॥ जानात्कर्मक्षयान्मोक्षो भवेद्देहाख्यपञ्जरात्॥ ९२॥ पञ्जरेऽनुक्लृप्तगवदलोकाकाशागोचरः॥ नित्यमेवैव जल्येव
 पुद्गलो हस्तपादवान्॥ ९३॥ इतितत्तनमा नैनमोक्षरूपं प्रदृश्यते॥ गतिरुद्धाचिदुद्धरेण गतित्वा लोका किकीयथा॥ ९४॥ इत्यने
 चानुमानेकशरणस्य किमुत्तरः॥ अन्तर्ध्वगतिता तत्र यद्युपाधिरवगस्य च॥ ९५॥ दरो ध्वगमनेदरवामितिसाध्यानुगो नसः॥ प्रति
 साधनरूपस्य नानुमानस्य दूषणं॥ ९६॥ उपाधिप्रतिरूपे हि साधनं तत्र चापरं॥ अथापि सन्नारी रत्नचात्रोपाधि नैव भवेत्॥ ९७
 गतित्वयत्र देहित्वमिति यत्साधनानुगं॥ आगमनुरारित्वे प्रसंगो यत्तत्तत्तः॥ ९८॥ नोपसिध्यति तादोषः प्रसंगो यदि साधनं भवेत्॥ त
 देवातिप्रसंगस्य॥ प्रसंगः क्वचिद्भवेत्॥ ९९॥ लोकाकाशागतित्वं चेदुपाधिः साधनानुगः॥ सापीत्युक्तं वदति सतस्माद्देहोदितो
 भवेत्॥ १००॥ मोक्षरावन्वयं विष्णुपयपीत्रोत्थं शेषवित्॥ चकार सौगतं मन्तं मोहोऽयं चकारयत्॥ १०१॥ असुराणामयोग्यानां
 वेदमगोपवत्तता॥ अतोसुराधि कारत्वात् प्रायतन्मन्तं क्वचित्॥ १०२॥ चतुष्टयप्रकारं तत्रोक्तं शून्यविज्ञानमेकलं॥ अनुमेयबहिः

त्वे तथा प्रत्यक्षबाह्यगं॥ ३॥ इतितत्र तु ये शून्यं वदन्त्यज्ञानमोहिताः॥ ते मोक्षं तादृशं ब्रूयुर्निशंकं प्रापिनो यथा॥ ४॥ न किंचिन्मुस्य वरु
 यामात्मा लीयमथापि वा॥ एकस्मिन्स सृतेर्मुक्तेन किंचिदवशिष्यते॥ ५॥ तत्संवृत्यैव भेदोऽयं चेतनाचेतनात्मकः॥ हृदयते संवृते ध्व
 से निर्विशेषे वशून्यता॥ ६॥ न सत्त्वं नैव चासत्त्वं शून्यतत्त्वस्य विद्यते॥ न सुरवत्त्वं न दुरवत्त्वं विशेषोऽपि न कश्चन॥ ७॥ निर्विशेषस्वभावं
 निलेपमज्जरामरं॥ शून्यतत्त्वमसबाधं नानासंरुजिवर्जितं॥ ८॥ अशेष दोषरहितं मनोवाचामगोचरं॥ मोक्ष इत्यन्येतस्य निनासं
 वृत्तिदूषितं॥ ९॥ संसृत्य वरुडा विज्ञेया संवृत्यैव विनिश्चयते॥ रिपुतया ध्वस्तया चैव संसृतिमोक्ष इत्यपि॥ १०॥ केचित्तेष्वन्यथा प्रा
 दुः संवृत्यैव त्वनेकथा॥ अविच्छिन्नमहाशून्यं नाना पुद्गलवर्द्धितं॥ ११॥ यस्य शून्ये करसता जानात्सात्वापगच्छति॥ स पुद्गलत्वानि
 मुक्तेमहाशून्यत्वमेव्यति॥ १२॥ संवृत्यायस्त्ववच्छिन्नो दुरवान्यनुभवत्पलं॥ इत्येवमापि नश्चादुरे कजीवत्ववादिनः॥ १३॥ बहुजीव
 मेनाश्चेति प्रायतेषां तु सृतिः॥ निर्विशेषत्वया चैव शून्यं ब्रह्मेति तेभिदा॥ १४॥ सच्चित्सुरग द्विकं चैव किंकुतोऽखं वादिनः॥ व्या
 वर्त्यमात्रभेदस्तु विद्यते शून्यवादिनः॥ १५॥ अस्तादिरथो हंतुं स्वयमेव हि मन्यते॥ निर्विशेषत्वतो नैव विशेषो ब्रह्म शून्ययाः॥ प्राप्तापया
 दिच वेदस्य फलं तः सममेव हि॥ अतत्वावदकयस्मात्प्रमाणेन कथ्यते॥ १६॥ अतत्वावदकत्वेव दप्राप्तापयसतामतः॥ दीयं भ्रातिक
 रीत्वेत्यादृतत्वावदकप्रमा॥ १७॥ रज्जुसर्पादिविज्ञानादप्याधेवयादमानता॥ त्यादागमस्या निर्वृत्यमहामोहप्रदत्तः॥ १८॥ त
 लनेलयादिविज्ञानमाकाशो मानता ब्रजत्॥ अत्राकारत्वविज्ञानं च दृशोऽज्ञातामतिः॥ १९॥ निभदित्वं तु शून्यस्य तेनाप्यगी हृतस
 दा॥ सत्त्वासत्त्वादियमाणमभावोऽयमतिः॥ २०॥ न हि सन्नित्योगित्वं शून्यत्वं तन च ध्यते॥ न च दुःखविरोधित्वाद्यात्मानदते

६३

सर्वथा ॥ नारिविलज्जापकोविष्टा गुरजेयोनियमेन हि ॥ तद्गानार्थं हि वेदानामखिलानां प्रवर्तनं ॥ प्रत्यक्षमात्मविज्ञानाविरोधानुभव
दपि ॥ नस्तु विज्ञानितायांच विरोधकश्चिन्तयेत् ॥ कर्तृकर्मविरोधश्च नित्यानुभवरोधतः ॥ कथमेव यदगच्छेद्दिशो धो हृष्टाथं न ॥
५५ ॥ सोऽश्रुतसर्वान्कामांश्च कामाभीकाम्यरूप्यथः ॥ इत्यादिश्रुतयश्चोक्तमर्थमेव वदंति हि ॥ ५६ ॥ अद्यात्तं व्यादिवेत्कृतं न हृताभा
वतः क्वचित् ॥ आत्मेवाभूदिति ह्यस्मादविज्ञोऽवसरंगतः ॥ ५७ ॥ अश्वात्तं चोपमाभेदभेदेषु उदीरितः ॥ नाल्दत्तत्वं इति प्रोक्तं मे त्रेषु
लोचरंच किं ॥ ५८ ॥ सूरवादिधर्महानौ तु मुक्तं किंच प्रयोजनं ॥ यद्यथा दुःखं हानिस्त्यादनर्थः ॥ सूरवनाशनं ॥ ५९ ॥ तयोश्च दुःखं हानौ
वासि सूरवनाशोऽपि को भवेत् ॥ प्राप्यपि दुःखं सुमहत्सु सूरवले शो प्रयोजनं ॥ ६० ॥ यतस्सूरवहानो हि को मोक्षोऽयनते सुमानः ॥
अल्पाश्च सूरवनाशोऽपि विभेत्सतिगरा जनः ॥ ६१ ॥ महच्च दुःखमाप्नोति सूरवनाशनो निवृत्तये ॥ न च रागनिमित्तं तद्दीर्घरागा अपि
स्फुटं ॥ ६२ ॥ नारादाद्याः सूरवाथैः सह ते दुःखमजसो ॥ युष्मादिदृष्टानं यस्मात्सुदुःखेनापि कुर्वते ॥ ६३ ॥ यदेव चोचनयोऽत्र
त्प्रास्ताभ्यां सुतापिताः ॥ अपि नेवाजुहुयुधैरसाधेनारदादयः ॥ ६४ ॥ इति रक्षादन चरत्समात्सूरवाभावयको न ॥ विमतो दुःख
युग्मस्मा चेत्त न सन्सूरवो जितः ॥ ६५ ॥ प्रतिपन्नो यथेत्येव चानुमाकेन वार्यते ॥ सर्वश्रुतिपुराणेषु सूरवभावोक्तिस्तथा ॥ ६६ ॥
मुक्तोऽपि तस्मै वेत्त सूरवाभावमत्तं बुधैः ॥ सोऽनानंदोऽस्मि मुक्तः संभ्रान्तोऽभवति स्फुटं ॥ ६७ ॥ नियुक्तोऽपि तस्मै विचारयन्नु वि
शदं मतः ॥ परमानंदमाप्नोति यत्र को भवसीयते ॥ ६८ ॥ न विष्णुसहस्रनामं न मोक्षसहस्रनामं न वेदसहस्रनामं न वेदोक्तं न वेदोक्तं न वेदोक्तं न वेदोक्तं
तः ॥ ६९ ॥ यत्रानंदाश्च मोदाश्चाह मुदः प्रमुदतासते ॥ कामस्य यत्रासाः कामास्तत्रामा मृतं ह्युधि ॥ ७० ॥ इति श्रुतिपुराणानित

६३

ॐ

त्रतत्र वदंति हि ॥ अतो मोक्षे सूरवाभावे इति यत्किंचिदेव हि ॥ ७१ ॥ शिरःकाराद्यभावश्च न मुक्तस्य भवेत्क्वचित् ॥ श्रुतयश्च पुराणानि
मानमत्र बहूनि च ॥ ७२ ॥ न वर्तते यत्र रजस्तमस्तयोः सत्त्वं च मिश्रं च कालविश्वम ॥ न यत्र माया किमुतापरे हरे रनुव्रता यत्र सुरा
सुरापतिः ॥ इयामावृता शतपत्रलेखनाः पिशांगवस्त्राः सुरुचः स्फुटं शशः ॥ सर्वे चतुर्बाहु उन्मिषन्मणिप्रवक्त्रिष्काभरणाः सु
वर्चसः ॥ ७३ ॥ प्रबालवैजयं मृणालवर्चसापरिस्फुरत्कुडलमौलिमालिनाः ॥ भ्राजिष्णुः शिखरं परितो विराजते लसद्भिमानावल्लि
भिर्महात्मनाः ॥ विद्योत्तमाने प्रमदोत्तमानाभिः सुविद्युश्चावलिभिर्ययानभः ॥ श्रोत्रं रूपिण्युरुगायपादयोः करोति मानबहुधा विभ्र
तिभिः ॥ ७४ ॥ रत्नालवः पोषमारुतपुष्पांशुनायत्रं त्वोगायति शङ्करीषु ॥ ब्रह्मा त्वेव दत्ति ज्ञातविद्यं यज्ञस्य मात्रा किमिमांस्तत्त्व
कामाक्षरूपी चरतीति पूर्वश्रुत्या पुराणोक्तिभिरप्यदोषः ॥ देहः स्वरूपात्मकरवत्तेषां मुक्तिगता नामपि चेयते हि ॥ ७५ ॥ शिरःक
राद्यैरपि मुक्तिभाजो युक्ता यत्तत्तत्पुरुषा इदानीं ॥ यथेति पूर्वा अनुमाश्च जीवस्वरूपमंगादिकमावयति ॥ ७६ ॥ न ब्रह्मरूपत्वमसु
ष्यदेहि मो मुक्तावपि स्यात्प्रमया कथंचित् ॥ सुब्रह्मणा सहितोऽशेषभोगाः शुद्धतथोपेत्य सूरवाणवितं ॥ ७७ ॥ यत्तत्परज्यातिरूपस्य
जीवे निजस्वरूपत्वमवाप्य कामान् ॥ मुक्तं सदेवः पुरुषोऽन्तमोज आत्मेति चोक्तो गुणपूतिहेतोः ॥ ७८ ॥ सेतुः सदेवोऽखिलमुक्तिभा
जामुतामृतस्यैव इह शितायत ॥ इत्यादिवाक्ये भगवद्वाक्यं स भुङ्क्ते खिलान्मुक्तिगतोऽपि भोगान् ॥ ७९ ॥ कालोऽप्यसौ न क्ययुतः परं
जीवस्य कालोऽयत्तं रावयद्दत्त ॥ इत्यादिकाः अप्यनुमाः प्रमाणानुक्तौ तु जीवस्य परत्वरोधे ॥ ८० ॥ कथंचयः पूर्वमसौ न यश्चासदेव
श्रुत्यापि मुक्तिमति ॥ यतो न दृष्टं यदभ्रं पूर्वयश्चातदासति कुतश्च शिंचित् ॥ ८१ ॥ न चैवमुक्तं न हरेः पृथक्मेव्यतथा स्या

६४

ता

६४

दितियुक्तिमेति॥ यतो न कुत्रापि सिद्धिदा च दृष्टा चित्तश्चेतनया कुलश्चित् ॥ ६५ ॥ इत्थं मतानि भ्रमजानियस्मा नोऽसं समुद्भवम्
 पिभवेण ॥ विदुर्मसिम्यग्मादपीह लौकिकाः सुरवं मनस्याच्च सदेविजानते ॥ ६६ ॥ औदार्यमुच्चावचशक्तिरात्मस्वरूपदादयंच
 निजस्य भावः ॥ स्वातंत्र्यमापूर्णविशेषयोग्यताविरोधहानिश्चतुर्थपादे ॥ ६७ ॥ व्यवस्थितिरत्नविशेषस्थितिश्च निषेधसामान्य
 विधिक्रियाणां ॥ विभक्ततात्पर्येव सिद्धिर्विषयसंप्राप्तिरनुसंधेयवत् ॥ ६८ ॥ सुज्ञाक्यताशब्दप्रसिद्धिर्विवेकविन्यासवि
 चासरसंज्ञः ॥ नानाप्रवृत्तिः ह्यतल्लयताच्च विपक्षतकसि मतीतपादे ॥ ६९ ॥ महाफलत्वं विविक्तताचसंधेयहृसाधनमाहृत्य ॥
 विशेषकार्येति संस्थितिश्च सयुक्तयोनिर्णयगाः स्वयं ॥ व्याप्तिताकायकरत्यमयक्रियाः सुदृढं परतंत्रतान् ॥ समा
 नधर्मैकलक्षणताचलोकोपमोऽवमतानुसाराः ॥ ७० ॥ विशेषसाम्यश्रुतिदादयताचसमाबलो यो महिमाविशेषः ॥ ह्यतथ
 प्रश्नदत्तप्रवृत्तिः सिद्धांतनिर्णयविशिष्टवत् ॥ ७१ ॥ प्रधानवायुस्त्वहवायुनामाश्रित्येति प्राक्तगतोपियुक्त्या ॥ यस्माद्धुतोपवे
 ते चेति भरिप्रोक्तो यतो भूतमानोऽसौ ॥ ७२ ॥ महात्वलममानी च यस्मात्तच्छब्देनाप्युच्यते तन्न सोऽपि ॥ तस्मिन्नुच्यते ॥ सूता
 न्यशेषक्रमविरोधेन सरवविष्टो ॥ ७३ ॥ इडादीनां तत्र लयः क्रमं तु प्रोक्तविशेषादनुसृत्य नान्यतः ॥ तस्मादज्ञेयगिरिजाप्र
 विष्टयतयेवरुदंसहतेन वारि ॥ ७४ ॥ तयापि प्राप्य तसहवत्तनलयहरो याति समस्तजीवाः ॥ सोऽमरुवारीशायुतो निरुध्यं वि
 नृत्यसो काममसाच वारुणी ॥ ७५ ॥ सा शेषदवसगिरिचरेव वायुविशालजडतीह निणयः ॥ उमागिरिशावपि सारती

कालशब्दश्चैकत्वमतान्यप्येवमेव हि ॥ ३९ ॥ निराहृतनिर्लेषांच समत्वात्पक्षदोषयोः ॥ ज्ञानं स्वस्वसंग्येवनित्यं संतानमि
 व्यते ॥ ४० ॥ बोधाभ्यावपराभ्यां तु तत्राप्युतनुमारियुः ॥ मोक्षेन शुद्धविज्ञानसंतानाकालगतवत् ॥ ४१ ॥ प्रतिपन्नो यथेतद
 नुमा मत्तदुत्तरं ॥ अनुमानानि सर्वाणि प्रतिसाधनं योगतः ॥ ४२ ॥ निमित्तिध्यान्युक्तसंग्येव श्रुतवश्चास्मदुक्तिगाः ॥ सारव्य
 नेय्याधिकोद्यश्च प्राहुर्मोक्षं तु निस्सरवत् ॥ ४३ ॥ इच्छाद्वेषप्रयत्नादेरपि सवत्तिना लयः ॥ तत्राहुर्नैतदप्यत्रोक्षन् श्रुतयोयतः ॥ ४४
 महानंदचभोगंच नि यमेन वदंति हि ॥ प्राहृतप्रियहानिरुप्रियास्पृष्टिरितीयते ॥ ४५ ॥ अ प्रियं प्रतिकूलं तदा विशेषेण शब्दितं
 नास्ति ह्यप्राहृतं दुखं सतो जीवस्य कुत्रचित् ॥ ४६ ॥ प्रियं स्वरूपमेवास्य बलानदादिवाक्यतः ॥ हेयत्वादप्रियस्यैव प्रियाहानेर
 निष्ठतः ॥ ४७ ॥ न संमस्ता प्रियाभावो मोक्षे प्रोक्तोऽनुयुज्यते ॥ अप्रियस्य स्वरूपत्वं असुरेव हि श्रुतं ॥ ४८ ॥ असुरा नैव मेव नैव
 चारिवलमानुषाः ॥ इत्यात्मप्रियहानाय कोयते तच्च बुद्धिमान् ॥ संज्ञानास्तीत्यपि तस्य नामुक्तं ज्ञेयतेति हि ॥ यमात्तु स्थितमवाप्य
 यातो वस्तुतव श्रुतिः ॥ ४९ ॥ आशक्यज्ञानहानिर्मेव प्रिया मोहनाहमं ॥ शवानित्युक्तवन्त्याहिनाहमोहं वदन्ति ॥ ५० ॥ इत्युक्त्वा
 याजुवल्मेयाहिरुपानां नामुचिवा ॥ ज्ञानरूपस्य विज्ञाननाशस्तत्राशयवत् ॥ ५१ ॥ इति ह्यन्यमनोच्छित्तोपनरानंदपूर्वकात्
 धर्मानाहप्यनुच्छिन्नस्तकिं के विनिवारितान् ॥ ५२ ॥ मात्रासंसर्गमप्याहृतथा माध्यं दितश्रुतिः ॥ आचिक्षेपमततश्च यस्मिन्नविष
 यादनं ॥ ५३ ॥ घणादिसौगंधावस्य त्वनिष्ठत्वहदाश्रुतिः ॥ येनेदमखिलं वेदविज्ञातारं स्वमेव च ॥ केन तच्च विजानीयादित्यनिष्ठं हि

हेतुयेयसर्गेबिहरेवयांति॥ प्रयातिधर्मनिर्तिस्तु शक्रं मरुदणाः पार्षदास्तथैव॥ २९०॥ सर्वेनिरुधं पृथगाधिपाद्यास्तुरश्रुतिह३धामियं
विमुक्तिः॥ १॥ ॥ ॥ इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादविरचिते श्रीमच्छ्रुतिहोपायनस्तुतत्र हस्तुचानुव्याख्याने चतुर्थध्यायस्य द्विती
यः पादः॥ ४॥ ॥ ॥ ॥ इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादविरचिते श्रीमच्छ्रुतिहोपायनस्तुतत्र हस्तुचानुव्याख्याने चतुर्थध्यायस्य द्विती
त्यन्यमतस्य तर्काः॥ विशेषसप्तमिरुत्तरमाप्तिः क्रमानुरागः कथितानुवृत्तिः॥ २९२॥ सिधंतिनिर्णयितुं कुराः प्रतीकदेहादिकं
तदुमेतवयेनराः सतीकदेहादिकं॥ उपासतेतेपुरतः समाप्नुयु ब्रह्माणामस्मान्मतिमायविष्णु॥ २९३॥ प्राप्स्यंततो न्येपितमाप्यत
स्माधरिगतामुक्तिभजः परांते॥ ॥ ॥ इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादविरचिते चतुर्थध्यायस्य तृतीयः पादः॥ ४॥ ॥ ॥ ॥ श्रीगुरुभ्योनमः॥
॥ अतिक्रमोक्तिः॥ इतिरर्थलक्षः परागतिः परागतिरुदोक्तः समस्तकार्यवसितान्वविश्वसंभावनायुक्तयस्त्व
न्यपक्षः॥ सामान्यरूपप्रतिष्ठानमुक्तिराश्चयताहविमतास्तदोषः॥ २९५॥ विशेषकुसिः इति निश्चयस्य महात्म्यमित्येवमुनिर्णया
थाः॥ अनन्यभृत्यत्वमिहोदिते स्वस्वभृत्यत्वनिवारणाय॥ २९६॥ पतियदेष्टीमपि विष्टुमाहृतामृतत्वस्य पातित्ववाग्येः
॥ यत्तेपि नान्याधिपातित्वयुक्ताविष्टावन्यचित्त्वनयथापुमासः॥ २९७॥ प्रसिद्धभाजस्त्विति चानुमेव ह्यभिष्टसिद्धेः अवतीहनिश्च
यान्॥ मुक्तस्वकीयावरयततास्तिमुक्तावपि ब्रह्मपुरः सराणो॥ २९८॥ अनेन देवेन तथा मुना च हीष्टोपरावपि न लोकिनामिति॥ फलं
श्रुतिज्ञानतत्त्वाहमुक्ता एतच्च सर्वश्रुतनाशालिङ्गान्॥ २९९॥ लोकाधिपत्यं च विधानुरेव सवात्मनेत्याह तुरश्रुतिश्च॥ सर्ववलिदेव

गणावहंतीत्येतच्च नान्यस्य लुपुक्तिमेति॥ ३००॥ लोका इतीहपितु लोकिनांच लोका इतीत्येवरवः प्रजासु॥ प्रयुज्यते स
र्वजनेस्तदेव तन्मानितो लोकपदेन चोक्ताः॥ ३०१॥ तद्वस्तुमुक्ता इह लोकशब्दा न्योन्यनाथा इति पैंगिनां श्रुतिः॥ अ
कंलोकाब्देन विमुक्तिभाजोवाच्यापदं तादृशीहियुक्तं॥ ३०२॥ लोकाभिदाश्चापि पयतो हि मुक्ताः प्रकाररूपाः सततंच
सर्वे॥ ब्रह्मैव लोकाधिपतिर्विमुक्तेः श्वेदिति प्राह तुरश्रुतिश्च॥ ३०३॥ न चेह विज्ञानफलं समुक्तं लोकाधिपत्यं रविबिंबगे
हरेः॥ उक्तं पृथक् च पुरेव यस्याद्देहो मुनेत्यादि च सम्यगुक्ताः॥ ३०४॥ त्वत्प्रत्ययं चाप्यतिहाय नेवरूपेण तेनेति भवेहि हार्थः
भवेत्यसावित्यणुशब्दमत्र विधाय वाक्यानि बहूनि दोषः॥ ३०५॥ श्रुतो जागृद्यापतिमंतरवृत्त्यादयः पूरणगुणाः क्रमेण
अनंदमानंदमजस्वमेव भुजंत आत्मीयमजात्समासते॥ ३०६॥ नमो नमो शेषविशेषपूरागुणैकधास्ते पुरुषोत्तमोये॥ भ
क्तानुकंपादं श्रुत्यै सविद्वत्तुपाधिप्रियसद्गुणात्मने॥ ३०७॥ यस्य श्रीपुद्गलितानि वेदवचनेरूपाणि दिव्यानि त्वद्दृशतमि
त्यमेव निहितं देवस्य भगो मे हत॥ वायोराम वचो नयं प्रथमकं पृक्षोहि तीयं वपुर्मंदोयत्तु तीयमेतदसु नाग्रं थः इतः के
नूवे॥ ३०८॥ निशेषदोषरहितकल्पाणारिखलसद्गुणा॥ भूतिरयं स्रज्वादि वद्यत्वां नो मिमं प्रियं॥ ३०९॥ इति श्रीमच्छ्रुतिहो
पायनस्तुतत्र हस्तुचानुव्याख्याने श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादविरचिते चतुर्थध्यायस्य चतुर्थः पादः॥ ४॥ ॥ ॥ ॥ श्रीमदस्मदुर्वतगतश्रीलक्ष्मीनृसिंहार्यणामस्तु॥ श्रीलक्ष्मणार्यणामस्तुः॥ श. के. ११९९ कातीक शुभ ३॥

X

श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादविरचितमनुव्याख्यानसमाप्तम् ॥ ६४ ॥

1000

६६

रावितिस्मनावेदगताब्रवीति ॥ १६ ॥ अहींद्रपत्नीं महिषं विरिंचपत्नीं विरिंचं च विमुक्तिकालेन एव यतस्तदमाप्नुवंति तत्काले
 तान् समुपास्य जीवाः ॥ १७ ॥ ब्रह्मत्वकाले प्रविशंति चे तान् इति स्मवाक्तादृशतामुपैति ॥ सूर्यो ग्नियुक्तो गुरु माप्येत न शक्नो
 स हैतेन सुपणपत्नी ॥ १८ ॥ तया स्फूर्णं सह तेन वाणी ब्रह्माणं मेतद्वत् एव याति ॥ इंद्रपत्ने शरुयदो अतः तदो ह्यु मेत्येव सुपण
 पत्नी ॥ १९ ॥ उक्तं सुपणं श्रिगिरीशनाम्ना ततो विरोधश्च न कश्चन तत्र ॥ २० ॥ वादयो दक्षमवाप्य तेन प्राप्येन्द्रमेतेन सुपणपत्नी ॥
 २०० ॥ विरिंचलिये मनवो राजा मुरव्यामनु प्रविश्यात्र गता मेहेन्द्र ॥ आकाश उक्चगुरुं विप्रैरुयते नैव यात ॥ पुरा ह तदेवं ॥ २०१ ॥ स
 नादयो यतयः काममेवेति शिष्टा अपि हव्यवाहं ॥ वणाश्च माचाररता मनुष्या धर्ममनु सेपि स मेतिका ॥ ते मेव सर्वे पितरः
 गुरानुगाः सर्वे कुबेरसचसो मेव ॥ विमुक्तिकाले प्रविशंत्य स्त्रीक्ष्णं भोगांश्च तद्देहगताः प्रभुजते ॥ २०२ ॥ आनंदसुखात्किरमुत्र ते
 वा भवत्यतश्चेह तय निगताः ॥ क्रीडंति भूयश्च समविशंति तानेव सायुज्यसुखे बहिश्च नित्यं तिततो न्यदापि सायुज्यसाजा भव
 ति प्रवेष्टाः ॥ २०३ ॥ उक्तं समस्तं परमश्रुतो हि शोकं च सगतिमते विपर्ययः ॥ मुक्तौ लय इदं लयश्च विपर्ययेण लयवद्विरा प्रभु
 २०६ लयो यतो मुक्तिरियं सुराणां भोगो विशेष एव न्यवद्विरा ॥ उक्तं च विव प्रति विव भावः पिंगश्रुता बुक्त लयानु सारतः ॥ २०७ ॥ प्राप्नु
 विबेलयो यनियतश्च मुक्तो चिदात्मना तद्देहगता च सर्वदा ॥ ते ज्ञातिरां तु श्रियमाय विष्णु मय ततः पुत्रं येव वायुः ॥ २०८ ॥ प्राप्नु
 स्तः पुनरवाप्य पुं प्रविश्य मुक्तः प्रलयेन तिष्ठति ॥ सर्वपिते मुक्तगणा अभ्युदसा इति जानंदमशेषतोपि ॥ २०९ ॥ भुजंग एव सत इति